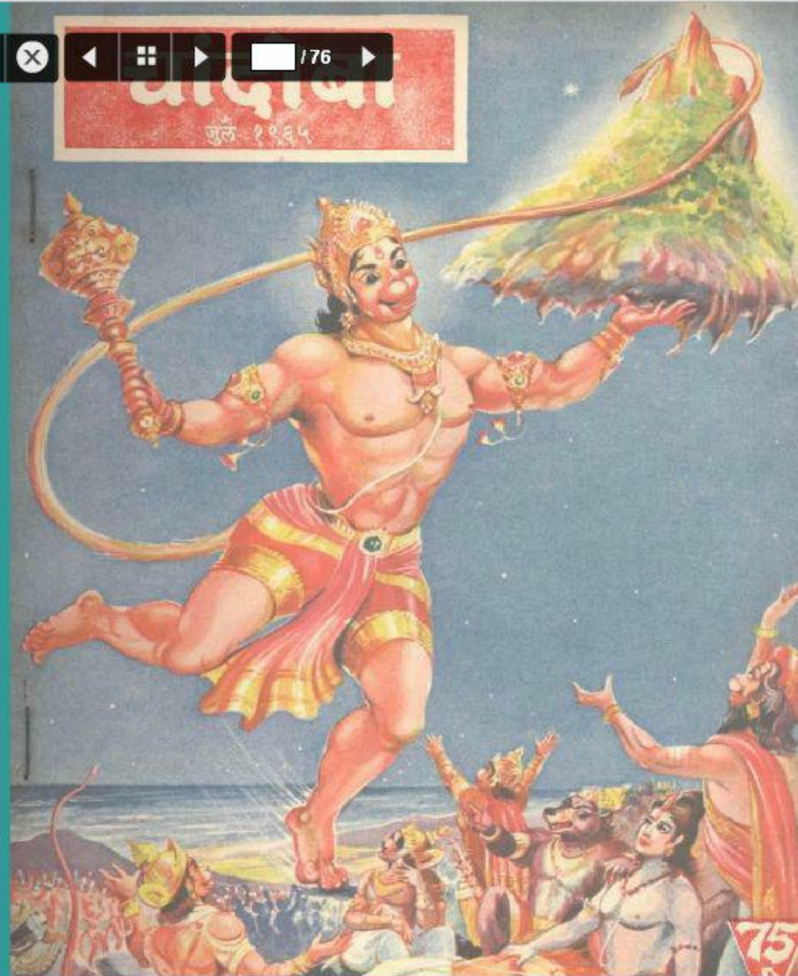

जुलै १९६५
75

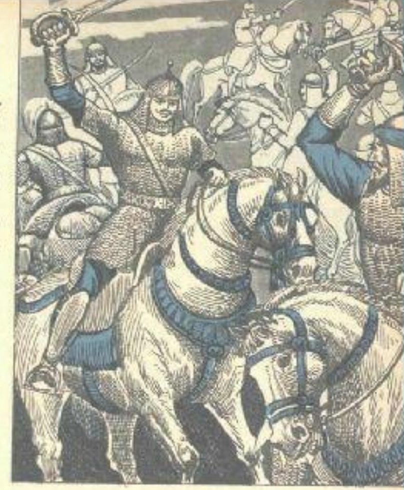
भारताचा इतिहास

रजपुत राज्यें एका मागून एक अकबर बादशाहाचें वर्चस्व कबूल करूं लागलीं. फक्त मेवाडनें त्याच्यासमोर गुडघे टेकायचें नाकारलें. उदयसिंह आपलें राज्य घालवून बसला होता, परंतु आपलें स्वातंत्र्य गमावून बसला नव्हता. १५७२ मध्यें उदयपुरपासून १९ मैलावरच्या गोगुंदा नामक गांवीं तो मरण पावला. त्याच्या नंतर त्याचा मुलगा प्रतापसिंह यानें मेवाडच्या स्वातंत्र्यासाठीं पराक्रम दाखविला त्याचें दुसरें उदाहरण इतिहासांत नाहीं. त्यानें आपल्या वंशाला कलंक लागूं दिला नाहीं व मोंगलांशीं शेवटपर्यंत युद्ध केलें. त्याला फार कष्ट सहन करावे लागले. त्याला स्वतःची राजधानी-देखील नव्हती. कोणी त्याला मदत केली नाहीं व त्याचा शत्रु होता जगांतला अद्वितीय वैभवशाली बादशाह अकबर.

१५७६ च्या एप्रिल महिन्यांत मानसिंह व आसफखान यांनीं प्रतापसिंहाच्या राज्यावर स्वारी केली. गोगुंदानजीक हल्दी घाटी येथें दोन्ही सैन्यांची मुठभेड झाली. या युद्धांत प्रतापसिंहाचा पराभव झाला. त्या युद्धांत तो रणांगणीं पडला असता. परंतु झूलच्या राजानें स्वतःच राणा असल्याचें जाहीर करून शत्रूचें ध्यान आपल्याकडे वळवून घेतलें आणि अशा तऱ्हेनें प्रतापसिंहाला पळून जाण्यास संधी मिळाली. तो आपल्या 'चेतक' नांवाच्या प्रसिद्ध घोड्यावर बसून डोंगराळ प्रदेशांत पळून गेला. त्याचे सर्व किल्ले एका मागूनएक अकबराच्या हातीं गेले व प्रतापसिंहाला रानोमाळ हिंडावें लागलें. इतकें झालें तरी प्रतापसिंहाचा धीर खचला नाहीं. एकाद्या रानटी श्वापदा-सारखा त्याचा पाठलाग होत होता.

परंतु तो स्वतःचा बचाव करीत एका डोंगरावरून दुसऱ्या डोंगरांत शिरत असे. कधीं कधीं झाडाचा पाला खाऊन त्याला व त्याच्या कुटुंबाला दिवस काढावे लागत. परंतु तो हिम्मत हारला नाहीं व नेटानें शत्रूला तोंड देऊन त्यानें आपल्या किल्ल्यांपैकीं बरेचसे किल्ले पुन्हां सर केले. त्याला आयुष्यभर युद्ध करावें लागलें. १९ जानेवारी १५९७ या दिवशीं वयाच्या सत्तावन्नाव्या वर्षीं तो मरण पावला. भारताच्या इतिहासांत राणा प्रतापचें नांव खरोखर सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवलें गेलें आहे. युद्ध विद्येंत व राज्यकारभारांत त्याच्याहून जास्त योग्य असे अनेक रजपूत होऊन गेले. परंतु त्याची देशभक्ति व पराक्रम एकाच्याहि अंगीं नव्हता.

अकबराची प्रकृती बरोबर नसल्यामुळें त्यानें मेवाडवर स्वारी केली नाहीं. परंतु त्यानें आपलें राज्य बरेंच वाढविलें. त्यांत गुजराथ राज्यावर त्याला मिळालेला जय मुख्य होय. दिल्लीच्या बादशाहांची नजर बरेच दिवसांपासून या राज्यावर होती. गुजराथवर मुजफ्फरशाह नांवाच्या एका नाममात्र सुलतानाचें राज्य होतें. अकबरानें स्वतः गुजराथवर स्वारी केली व गुजराथचें राज्य जिंकलें. सुलतानाला पोटगीसाठीं धन दिलें व त्याला गादी वरून काढून टाकलें. २० फेब्रुवरी १५७३ या दिवशीं दीड महिना सतत वेढा दिल्यानंतर सुरत शहर पडलें. त्याच वेळीं अकबर बादशाहाची पोर्तुगीजांशीं ओळख झाली. त्यांना अकबराच्या मैत्रीची गरज पण होती.

परंतु अकबर आपली राजधानी फतेहपुर सिकरी पोंचल्याबरोबर गुजराथमध्यें बंड झाल्याचें त्याला कळलें. अकबर उलट पावलीं फिरला व फक्त ११ दिवसांत ६००

ऐट व संकुचित राष्ट्रीय दृष्टिकोण हे लक्षांत घेऊन त्यांना स्वतःची लाज वाटे. भारतमातेच्या सुपुत्रांना अर्धपोटी व अर्धनग्न स्थितींत रहात असलेले पाहून नेहरूंच्या मनाला पीळ पडला. भारतांत दारिद्र्य व भूक यांचें तांडव नृत्य चालू असल्याचा प्रत्यय त्यांना झाला. त्या अबोध आणि भोळ्या दरिद्रनारायण रूपी लोकांचा आपल्यावर इतका विश्वास अहो हें पाहून आपली जबाबदारी त्यांच्या लक्षांत आली. ते शेतकऱ्यांच्या आग्रहानें त्यांची स्थिति पाहायला म्हणूनच तर गेले होते!

शेतकऱ्यांची कथा म्हणजे एक करुण कथाच होती. दररोज वाढते कर, बेकारी, उध्वस्त झालेलीं घरें व ओसाड पडीत शेतें, जमीनदार व सावकार यांचे अत्याचार आणि सर्वांपलीकडे पोलीसांची गृद्धदृष्टि यांमुळें शेतकरी वर्ग जर्जर झाला होता. रात्रंदिवस रक्ताचें पाणी करून पिकें उभीं करीत. पण त्यांवर त्यांचा अधिकार नाहीं. त्यांच्या वांट्याला कायमची भूक व वाढत्या कर्जाचें ओझें उरे. बहुतेकांजवळ स्वतःची म्हणून वीत भर जमीनदेखील नव्हती. रहायला झोंपडें देखील नव्हतें. जमिनींत सोनें उत्पन्न होई, पण त्याचा त्यांना काय उपयोग? जमीनदार व सावकार यांच्या घशांत तें सर्व जाई. या स्थितींतच शेतकरी वर्ग पिळून निघत होता. त्यांच्या कपाळावर दारिद्र्य जणुं कांहीं कायमचेंच लिहून ठेवलें होतें. परंतु १७२०-२१ मध्यें रामचंद्र नांवाच्या एका महाराष्ट्रीय शेतकऱ्याच्या नेतृत्वाखालीं प्रतापगड, रायबरेली व फैजाबाद जिल्ह्याच्या शेतकऱ्यांच्या अंगांत एक नवीन चैतन्य आलें.

[१२]

विमला निघून गेल्यावर तिलोत्तमा कांहीं वेळ आपल्या खोलींत विचार करीत बसली. जगतसिंह अजून जिवंत असल्याचें व त्याच किल्ल्यांत कोठें तरी असल्याचें तिला विमलेकडून कळलें होतें.

त्याच विचारांत अर्धी रात्र झाली. ती अंगठी घेऊन अंतःपुराच्या दाराजवळ येऊन उभी राहाली. तेथें सैनिक पोशाखांत एक जण उभा होता. त्यानें तिला विचारलें—"तुझ्याजवळ अंगठी आहे का?" तिनें त्याला अंगठी दाखविल्या तो तशीच एक अंगठी दाखवून म्हणाला—"चला!"

अंतःपुराबाहेर पाहाऱ्याला उभे असलेले सैनिक दारू पिऊन झिंगून पडले होते. सैनिकानें तिलोत्तमेला किल्ल्याबाहेर घेऊन आल्यावर विचारलें—"कोठें जाणार तुम्ही?"

विमलानें जें सांगितलें होतें तें सर्व ती विसरून गेली. ती म्हणाली—"जगतसिंह आहेत तेथें घेऊन चला." बोलत असतां तिचा कंठ गहिंवरून आला होता.

"जगतसिंह? ते तर कैदेंत आहेत. ठीक आहे, चला तिकडे!" तो म्हणाला. तो तिलोत्तमेला घेऊन पुन्हां किल्ल्यांत

श्री बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय

गेला. जगतसिंह कैदेंत होता तेथें पाहऱ्यावर असलेले सैनिक सावध होते.

तिलोत्तमेबरोबर आलेल्या सैनिकानें त्यांना अंगठी दाखवून विचारलें—"युवराज कोठें आहेत?" पाहारेदार दोघांना जगतसिंहाच्या कोठडीजवळ घेऊन गेला व म्हणाला—"येथें आहेत. जागे आहेत!"

"दार उघड. ह्यांना भेटायचें आहे युवराजांना!" तो सैनिक म्हणाला.

जगतसिंह एका पलंगावर पडून होता. दार उघडल्याचा आवाज ऐकून त्यानें तिकडे पाहिलें. तिलोत्तमा दार धरून उभी होती. तिचें पाऊल आंत पडत नव्हतें, दुःखा-तिरेकानें असेल किंवा अशक्त झाल्यामुळें असेल. सैनिकानें विचारलें—"आतां उभी कां? वेळ थोडा आहे आपल्याजवळ!"

"थोडा वेळ थांबून तो पुढें म्हणाला—"आंत जायचें नसेल तर चला परत! येथें उभें राहण्यांत धोका आहे."

परंतु तिलोत्तमेच्या मनाची स्थिति विचित्र होती. तिचें पाऊल आंत पडत नव्हतें व बाहेर जाण्याची पण तिची तयारी नव्हती.

जगतसिंहानें प्रथम तिलोत्तमेला ओळखलें नाहीं. कैदेंत अंधार कोठडीच्या दारावर एका तरुण स्त्रीला पाहून त्याला आश्चर्य वाटत होतें. परंतु जवळ गेल्यावर त्यानें तिलोत्तमेला ओळखलें. दोघांनीं परस्परांकडे पाहिलें. तिलोत्तमेच्या पापण्या लवल्या.

"वीरेंद्रसिंहाची मुलगी?" जगसिंहानें तिला विचारलें.

पण तो प्रश्न तिलोत्तमेच्या हृदयाला बाणासारखा बोचला. आतां मी फक्त 'वीरेंद्रसिंहाची मुलगीच' राहिलें का?

कांहीं वेळानें त्यानें पुन्हां प्रश्न केला—"कशासाठीं आली आहेस?"

तो प्रश्न ऐकून धक्काच बसला तिच्या हृदयाला. तिला घेरी आल्यासारखें वाटूं लागलें. तो उत्तराची अपेक्षा करीत होता. पण त्या प्रश्नाचें उत्तर ती काय देणार?

"तूं चकित झाली असशील. पण सर्व विसरून जा." जगतसिंह म्हणाला.

आपल्या नशिबानें पाठ फिरविल्याचें कळायला तिलोत्तमेला वेळ लागला नाहीं. भोंवळ येऊन ती धाडदिशी जमिनीवर पडली.

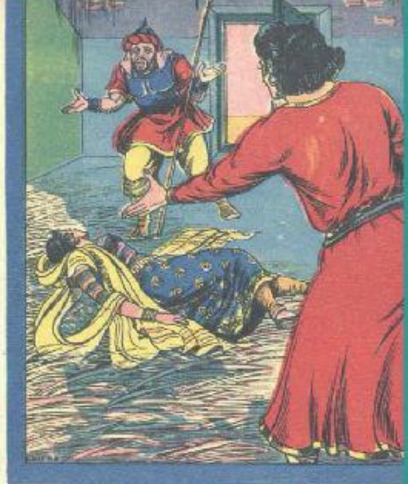
ती बेशुद्ध झालेली पाहून जगतसिंह आपल्या उपरण्यानें वारा घालूं लागला. परंतु तिला शुद्ध येत नाहीं असें पाहून त्यानें पाहारेकऱ्याला बोलाविलें.

"या बेशुद्ध होऊन पडल्या आहेत. यांच्याबरोबर कोण आलें होतें? त्यांना म्हणावें आंत येऊन ताबडतोब काय तो औषधोपचार करा." जगतसिंह म्हणाला.

"मीच घेऊन आलों होतों." तो पाहारेकरी सैनिक म्हणाला.

"तूं! तर मग कोणत्या तरी दासीला बोलावून घेऊन ये." जगतसिंह म्हणाला.

पाहरेकरी निघून गेला. तो येईपर्यंत जगतसिंहानें त्याला शक्य झालें तेवढें केलें.

तोंडावर थोडें पाणी शिंपडलें व वारा घालू लागला. थोड्यावेळानें तिला शुद्ध येऊं लागल्यासारखें वाटलें. इतक्यांत आयशा एका दासीला बरोबर घेऊन आली.

आयशानें जगतसिंहाला विचारलें—"ही कोण? काय भानगड आहे?" बेशुद्ध झालेल्या तिलोत्तमेकडे तिनें खूण केली.

"ही वीरेंद्रसिंहांची मुलगी आहे." जगतसिंह म्हणाला.

जरा देखील मागेंपुढें न करतां निःसंकोच-पणें आयशानें पुढें होऊन तिलोत्तमेचें डोकें आपल्या मांडीवर ठेवून घेतलें. गुलाबपाणी

सिंहाचा निरोप घेऊन निघण्याच्या विचारांत होती. परंतु त्याच्या तोंडावरून त्याला कांहीं बोलावयाचें आहे हें ओळखून ती दासीला म्हणाली—"तूं यांना घेऊन पुढें हो. यांना पोंचती करून पुन्हां परत इकडे ये. मी येथें आहें."

तिलोत्तमा दृष्टीआड होईपर्यंत जगतसिंह तिच्याकडे टक लावून पहात उभा राहाला. नंतर मनांतल्या मनांत तिलोत्तमेला म्हणाला—"तिलोत्तमे हीच आपली शेवटची भेट."

ज्या माणसानें तिलोत्तमेला अंगठी दाखवून येथवर आणलें होतें. त्यानें तिलोत्तमा निघाल्यावर तिच्याजवळ येऊन विचारलें—"तरमग मी येऊं?" तिलोत्तमेच्या तोंडांतून एक शब्ददेखील निघाला नाहीं. पण ती दासी म्हणाली—"ठीक!" तो तिच्याजवळची अंगठी घेऊन निघून गेला.

दासीबरोबर तिलोत्तमा निघून गेल्यावर आयशानें जगतसिंहाच्या पलंगावर बसून विचारलें—"आपल्या मनांत मला कांहीं विचारावयाचें दिसतें आहे. काय पाहिजे आपल्याला? मी आपल्याचसाठीं थोडा वेळ थांबलें आहें. माझ्या हातून कांहीं होण्यासारखें असेल तर निःसंकोच पणें सांगावें.

माझ्या हातून आपली कांहीं सेवा घडली तर त्या गोष्टीचा मला आनंदच होईल."

"नबाबजादी! आतां मला कोणाच्याहि मदतीची गरज नाहीं. कदाचित आतां मी आपल्या घटकाच मोजत आहें. आपली ही भेट देखील कदाचित शेवटचीच. माझ्यावर आपण जे उपकार केलेंत त्याबद्दल कोणत्या शब्दांत मी आपले आभार मानूं? सुदैवानें माझे ग्रह पालटले व मला कैदेंतून सुटका मिळून मी पहिल्यासारखा स्वतंत्र झालों आणि त्यानंतर माझ्या सहाय्याची व सेवेची आपल्याला कधीं गरज भासली तर ती सेवा

मात्र अवश्य घ्यावी एवढीच विनंति आहे." जगतसिंह म्हणाला.

त्याचें तें निष्कपट बोलणें ऐकून आयशाचे डोळे भरून आले. कंठ दाटून आला. म्हणाली—"इतके हताश होण्याचें कारणच काय? आज जी स्थिति आहे, उद्यां तीच राहील असें समजून निराश होण्यांत काय अर्थ? सुखामागून दुःख व दुःखामागून सुख ही जगाची रीतच आहे."

"निराशा झाली म्हणून नव्हें. आशा लावून बसल्यानें तरी काय उपयोग होणार? या कैदेंतून सुटण्याची इच्छा मला नाहीं. या जन्मांत कधीं सुखाचे दिवस येतील असें नाहीं वाटत मला. माझ्या मनांत जें दुःख आहे तें तुम्हांला कळणार नाहीं व तें कसें सांगावें हें देखील मला कळत नाहीं." जगतसिंह म्हणाला.

त्याचें बोलणें ऐकून आयशाला आश्चर्य वाटलें. "मनाला इतकें लावून घ्यायला काय कारण झालें? वीरेंद्रसिंहाची मुलगी...." बोलत असतां मध्येंच ती थांबली.

जगतसिंह पण मध्येंच उद्गारला—"तिची गोष्ट आतां कशाला? तें एक स्वप्न होतें."

आयशा कांहीं वेळ खालीं मान करून बसून राहाली. कांहींच बोलली नाहीं. पण कांहीं वेळानें म्हणाली—"युवराज! आपण या कैदेंत इतके कष्ट सहन करीत आहां हें मला नाहीं पहावत. चला माझ्याबरोबर मी सुटका देववितें. आपल्या छावणींत निघून जावें."

"आयशा, तूं आपल्या वडिलांना कळविल्याशिवाय मला सुटका देवविणार आहेस?" जगतसिंहानें विचारलें.

"त्याची फिकीर करण्याचें कारण नाहीं. तूं आपल्या छावणींत पोंचलास म्हणजे मी त्यांना जाऊन सांगेन." आयशा म्हणाली. दोघांनीं परस्परांना अगदीं अनपेक्षितपणें 'तूं' या एकवचनी शब्दानें संबोधन केलें.

"त्यांना कळल्यावर तुझ्यावर संकट येईल त्याची काय वाट?"

"मला त्याची फिकीर नाहीं. मी पाहून घेईन."

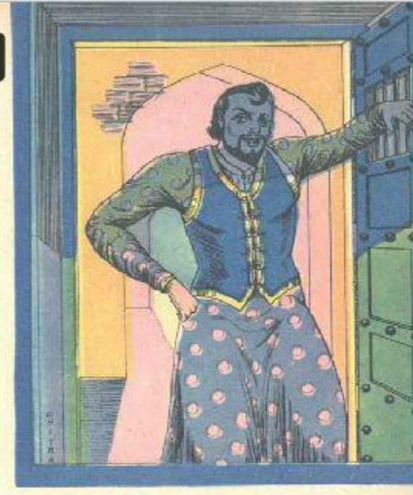
"आयीशा माझी नाहीं तयारी!"

"कां?" आयशानें चकित होऊन विचारलें.

"तूं मला पुनर्जन्म दिला आहेस. तुझ्यावर संकट येईल असें एकहि काम करण्यास मी तयार नाहीं."

आयशा चुप होती. तिच्या डोळ्यांतून टपटप टिपें गळत होतीं. तिच्या नकळत एक जण घराजवळ येऊन उभा राहिला होता. तो पुढें येऊन दोघांना म्हणाला—"शाबास नवाबजादी! खूप...."

दोघांनीं त्याच्याकडे पाहिलें. त्यांनीं त्याला ओळखलें. तो उस्मानखानच होता. उस्मानखानानें थट्टेच्या सुरांत जें कांहीं म्हटलें त्यावरून आयशावर संकट येणार ह्यांत जगतसिंहाला शंका उरली नाहीं. परंतु आयशानें तिकडे दुर्लक्षच केलें. उलट तिनें

उस्मानखानालाच विचारलें—"शाबासकी कशाबद्दल उस्मान?" मध्यरात्रीच्या वेळीं नबाबसाहेबांची पोरगी एकटी या कैदेच्या दारापर्यंत येते आणि एका कैद्याशीं गुल गुल गप्पा करते या बद्दल शाबासकी द्यावयाची नाहीं तर काय शिक्षा द्यावयाची? उस्माननें उपरोधक आवाजांत विचारलें.

आयशानें एकदां उस्मानकडे रागानें पाहिलें व म्हणाली—"कैदखान्यांत येऊन कैद्याशीं गुल गुल गप्पा करणें किंवा न करणें हा माझा प्रश्न आहे, त्याबद्दल शाबासकी देण्याची तुला गरज नाहीं."

तें ऐकून उस्मान चकित झाला. त्याला आश्चर्यापेक्षां रागच जास्त आला असें म्हटलें तरी चालेल. म्हणाला—"मला त्याची काय गरज याचें उत्तर नबाब साहेबांच्या तोंडूनच ऐक तर."

"अब्बाजान विचारतील तेव्हां मला जें उत्तर द्यावयाचें असेल तें मी देईन. तुला मध्यें चोमडेपणा कर याची मुळींच गरज नाहीं." आयशा थोडीशी रागानेंच म्हणाली.

"एक गोष्ट मी विचारतों...." उस्मान-च्या तोंडून निघाल्याबरोबर आयशा उठून ताठ उभी राहून म्हणाली—"तरमग मी बोलतें आहे तें नीट कान उघडून ऐक. तूं प्रश्न केलास तर त्याचें हेंच उत्तर तुला मिळेल हा कैदी माझा प्रियकर प्राणेश्वर आहे."

तें ऐकून उस्मान व जगतसिंह दोघांना वाटलें कीं त्यांच्या अंगावर वीजच पडली. युवराजाच्या डोळ्यासमोर अंधेरी आल्यासारखें झालें. आयशाला इतकें वाईट वाटण्याचें कारण तेव्हां त्याच्या लक्षांत आलें.

आयशा त्याला म्हणाली—"युवराज! क्षमा कर मला. उस्माननें अशा तऱ्हेनें मला प्रश्न केला नसता तर मी आपल्या मनांतली गोष्ट तोंडावाटे बाहेर येऊं दिली नसती व तुला ती कळलीदेखील नसती."

जगतसिंह किंकर्तव्य विमूढ स्तब्ध उभा होता. त्याला तो सर्व प्रसंग फार दुःखदायी वाटला. आयशा क्षणभरदेखील तेथें थांबली नाहीं. तिनें दासी येण्याची वाट पाहिली नाहीं. ती एकटीच निघाली. उस्मान थोडा वेळ चकित होऊन स्तब्ध उभा राहिला. थोड्या वेळानें आपल्या घरीं निघून गेला. [पुढील गोष्ट पुढील अंकीं]

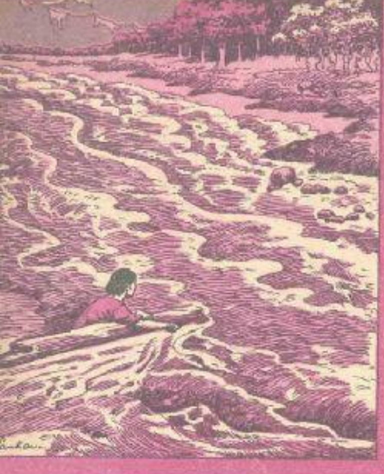

गर्विष्ठ बायको

विक्रमार्कानें हट्ट सोडला नाहीं. तो पुन्हां झाडाजवळ गेला. प्रेत खांद्यावर काढून घेतलें व स्मशानाच्या दिशेनें चालू लागला. तेव्हां प्रेतांत बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला—"राजा! तूं इतक्या निष्ठेनें हें कंटाळवाणें काम करीत आहेस. खरें पाहिलें तर तुला आपल्या अधिकाराचा गर्व असायला पाहिजे होता, परंतु तो तुझ्यांत नाहीं. निरभिमान पणें तुला हें निकृष्ट काम करीत असलेला पाहून मला कन्या-कुब्जच्या कौडिन्याची आठवण येत आहे. त्याची गोष्ट मी तुला सांगतों. ऐक." असें सांगून वेताळ गोष्ट सांगूं लागला.

कन्याकुब्ज राज्याच्या राजधानींत कौडिन्य नांवाचा एक तरुण ब्राह्मण रहात असे. तो घरचा श्रीमंत होता. त्याचा समंत नांवाच्या एका मुनीच्या कन्येशीं विवाह

झाला. माहेर मोठें व सासर श्रीमंताचें. त्यामुळें कौंडिन्याच्या बायकोला फार गर्व चढला.

पुढें कांहीं दिवसांनीं कौंडिन्याचा बाप वारला. त्याची आई बापाच्या बरोबर सती गेली. कौंडिन्य वाईट संगतींत पडून एका वेश्येच्या जाळ्यांत सांपडला व जवळ होतें नव्हतें तें सर्व घालवून बसला. त्याला पश्चात्ताप वाटला व त्यानें कामधंदा करून पुन्हां पैसे मिळविण्याचें ठरविलें. कौंडिन्याच्या बायकोला नवऱ्याचा राग आला. पण तो राग नवरा वाईट मार्गावर गेला यासाठीं नसून आपलें सर्वस्व घालवून बसला यासाठीं होता. त्यानें धंद्यासाठीं बायकोजवळ तिचे दागिने मागितले. पण तिनें दागिने तर दिलेच नाहींत, उलट त्याचा अपमान करून ती माहेरी निघून गेली.

कौंडिन्य हताश होऊन परदेशाला निघाला. एका जहाजांत बसून तो जात असतां तें जहाज बुडालें. सुदैवानें तो त्या संकटांतून वांचला. एका फळीच्या आधारें तो किनाऱ्याला लागला. किनाऱ्यावर द्राक्षाचे वेल होते. त्यानें द्राक्षें खाऊन आपली भूक भागविली व एका झाडाखालीं पडून राहिला.

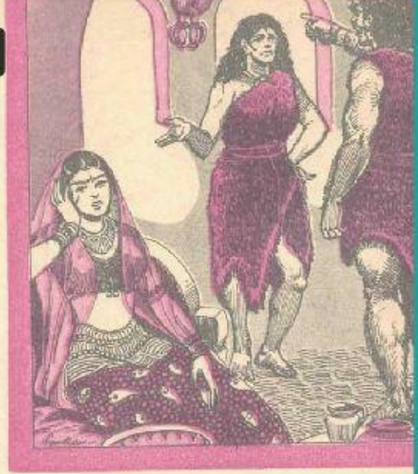
तो एक डोंगराळ प्रदेश होता. त्या दिवशीं रात्रीं तेथें एक विचित्र गोष्ट घडली.

काशीराजाला रत्नावली नांवाची एक रूपवती कन्या होती. तिनें दर रोज हात पाय धुवून दक्षिणेकडे डोकें करून निजत जावें असें ज्योतिष्यांनीं सांगितलें होतें. तसें न केल्यास तिच्यावर कांहीं संकट येईल असेंदेखील त्यांनीं सांगितलें होतें. तेंच झालें. त्या रात्रीं ती हात पाय धुतल्या शिवाय उत्तरेकडे डोकें करून झोंपली. एक राक्षस तिला उचलून घेऊन निघून गेला. कौंडिन्य ज्या डोंगराळ प्रदेशांत झाडाखालीं झोंपला होता त्याच प्रदेशांत एका गुहेंत तो रहात असे.

राक्षसानें रत्नावलीला आणलेलें पाहून त्याच्या बायकोला संताप आला. तिला शांत करण्यासाठीं राक्षस खोटें बोलला. म्हणाला– "खाण्यासाठीं मी हिला धरून घेऊन आलों आहें. तूं हिला खा." नंतर कौंडिन्य झोंपला होता त्या झाडाची खूण सांगून म्हणाला–"त्या झाडाखालीं एक ब्राह्मण तरुण झोंपला आहे. त्याला धरून तूं आण! मी त्याला खाईन."

पण रत्नावली राक्षसिणीला म्हणाली– "तें सर्व खोटें. तूं म्हातारी झाली आहेस म्हणून तो मला धरून घेऊन आला आहे."

राक्षसिणीला नवरा खोटें बोलल्याबद्दल जास्तच राग आला. पण तो लपवून ती म्हणाली–"बरें तर, तूं म्हणालास तसा ब्राह्मण आहे कीं नाहीं पाहून येतें." असें सांगून ती कौंडिन्य होता तेथें गेली व त्याला म्हणाली–"माझ्या नवऱ्यानें माझ्याशीं विश्वासघात करून मला सोडून दिलें आहे. त्याच्याजवळ एक मंत्रशक्ति आहे. ती मी तुला आणून देतें. तूं त्याचा वध कर. मी आयुष्यभर तुझी दासी म्हणून राहून तुझी सेवा करीन."

कौंडिन्याचा तिच्या बोलण्यावर विश्वास बसला नाहीं. तेव्हां राक्षसीण म्हणाली– "पूर्वजन्मीं केलेल्या पापाचें फळ म्हणून मला हा जन्म मिळाला. तुझें प्राणरक्षण केल्यानें मला पापमुक्ति मिळेल व पुढील जन्मीं पुन्हां मनुष्य जातींत मला जन्म प्राप्ती होईल."

"ठीक! मला ती मंत्रशक्ति आणून दे!" कौंडिन्य म्हणाला. राक्षसिणीनें ती शक्ति आणून त्याला दिली.

तिकडे राजकुमारी खरें व सरळ बोलून आपलें रक्षण करून घेणें सोपें नाहीं हें

ओळखून राक्षसाला म्हणाली—" मी तुझ्या-बरोबर रहावें असें तुला वाटत असेल तर तूं माझ्याशीं वेदोक्त पद्धतीनें लग्न करून घ्यावेंस. मग मला हरकत नाहीं. तूं आपल्या बायकोला म्हणाला होतास कीं एक ब्राह्मण तरुण झाडाखालीं झोंपला आहे. त्याला बोलावून घेऊन ये. तो शास्त्रोक्त पद्धतीनें आपलें लग्न लावून देईल. नंतर पाहिजे तर तूं त्याला खा !"

मूर्ख राक्षसाला तें सर्व खरें वाटलें व तो कौडिन्य होता त्या झाडाकडे निघाला. तो येत असलेला पाहून राक्षसीण कौडिन्याला म्हणाली—" तो येतो आहे; तोच माझा नवरा. तो तुला खायला येत आहे. तूं मी दिलेल्या शक्तीचा प्रयोग केलास तर तो एका वारासरशीं ठार होईल."

राक्षसजवळ येईपर्यंत कौडिन्य थांबला व तो जवळ येतांच त्यानें शक्तीचा प्रयोग करून त्या राक्षसाला ठार केलें. तो राक्षस ठार झाला ती जागा शक्तिक्षेत्र या नांवानें पुढें प्रसिद्ध झाली.

ती राक्षसीण कौडिन्याला म्हणाली—"मी पूर्वजन्मीं कौर्वेद्र नांवाच्या मुनीची कन्या होतें. माझें नांव कंदली होतें. माझ्या वडिलांनीं दुर्वासा ऋषींशीं माझा विवाह करून दिला. माझें माझ्या पतीशीं नेहमीं या ना त्या कारणानें भांडण होई. म्हणून माझ्या पतीनें मला एकदां शाप दिला व मी राख होऊन गेलें. परंतु माझें पाप उरलें होतें. म्हणून त्या पापाचीं फळें भोगण्यासाठीं मला हा जन्म मिळाला. मी राक्षसकुळांत जन्मलें असलें तरी राक्षसवृत्ति माझ्यांत आली नाहीं. आतां मी तुझें रक्षण करून जें थोडें पुण्य संपादन केलें आहे, त्याच्या बळानें माझा उद्धार होईल.

"आणखी एक गोष्ट, मी तुला तुझ्या हिताची सांगत आहें. रत्नावली नांवाच्या काशीराजाच्या कन्येला माझा नवरा दुष्ट-बुद्धीनें उचलून घेऊन आला होता. ती आगच्या गुहेंत आहे. तूं तिच्याशीं विवाह करून घे. मी तुम्हां दोघांना एका क्षणार्धांत काशीला नेऊन पोंचवीन व नेहमीं तुमच्या रक्षणार्थ तुमच्या बरोबर राहीन."

कौडिन्य त्या गोष्टीस कबूल झाला व रत्नावलीला जाऊन भेटला. ती देखील आपल्या उद्धारकर्त्याशीं लग्नाला तयार झाली. राक्षसिणीनें हस्तीरूप धारण केलें व तिच्या पाठीवर बसून रत्नावली व कौडिन्य काशीला पोंचले. हें सर्व एका क्षणार्धांत घडलें. राक्षसिणीच्या सल्ल्याप्रमाणें कौडिन्य रत्नावलीला राजाकडे घेऊन गेला. रत्नावलीनें झालेलें वृत्त थोडक्यांत सांगून कौडिन्यानें तिचें रक्षण कसें केलें हें देखील सांगितलें व म्हणाली—" यांच्याच बरोबर माझा विवाह झाला तर मला आनंद होईल."

बापानें मुलीच्या इच्छेप्रमाणें कौडिन्याशीं तिचा विवाह करून दिला व त्याला अनंत रत्नें भेट केलीं.

हा सर्व वृत्तांत कौडिन्याच्या पहिल्या बायकोला हळूहळू कळला. सर्व तिला नांवें ठेवूं लागले. म्हणाले—" तूं आपल्या पतीचा अनादर केलास. पण तुझा पति पहा, आतां राजाचा जांवई झाला आहे. आतां तूं गेलीस तरी तो तुझ्याकडे तोंड फिरवून पाहील तरी का ?"

कौडिन्याच्या बायकोला पण वाईट वाटलें व आपल्या मूर्खपणाबद्दल पश्चात्ताप वाटला. आपण नवऱ्याचा अपमान केला त्याचें फळ आपल्याला भोगावें लागत आहे. परंतु आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं कौडिन्यानें

आपल्या पहिल्या बायकोला आदरपूर्वक घेऊन येण्यासाठीं पालखी पाठविली. सर्वांना आश्चर्य वाटलें. तिला पालखींत बसून जायला लाज वाटली. परंतु कौंडिन्याच्या नोकरांनीं तिची समजूत घातल्यावर ती पालखींत बसून आपल्या पतीकडे गेली. कौंडिन्यानें आपल्या पहिल्या बायकोचा अपमान केला नाहीं व तिला नीट वागविलें.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला—"राजा! मला एका गोष्टीची शंका आहे. ज्या बायकोनें त्याचा अपमान केला होता व संकटकाळीं त्याला मदत केली नाहीं तिला आपली स्थिति सुधारल्यावर त्यानें कां बोलवावें! तिच्यावर त्याचें प्रेम होतें म्हणून कीं समुद्रांत जहाज बुडल्यानंतर देखील आपण वांचलों हें सर्व ईश्वरकृपेनें असें समजून ईश्वरासमोर कृतज्ञता दाखविण्यासाठीं! या शंकांचें समाधान माहीत असून तूं केलें नाहींस तर त्याचा परिणाम तुला माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याचीं शंभर छकलें होऊन तुझ्याच पायांवर लोळूं लागतील."

तें ऐकून विक्रमार्क म्हणाला—"कौंडिन्याचें आपल्या पहिल्या बायकोवर जास्त प्रेम होतें असें मुळींच नाहीं. देवाचे आभार मानण्यासाठीं देखील नाहीं. जिला आपल्या ऐश्वर्याची इतकी घमेंड होती तिची मान आपल्या ऐश्वर्यासमोर वांकलेली पाहून आतां ती नीट वागेल याची खात्री पटल्यावरच त्यानें तिला बोलवून घेतलें असणार."

अशा तऱ्हेनें राजाचें मौनभंग होतांच वेताळ प्रेताबरोबर अदृश्य झाला व पुन्हां झाडाच्या फांदीला जाऊन लोंबकळूं लागला.

(कल्पित)

सुरतमंजरीची कहाणी

उज्जैनचा राजा चंडमहासेन याच्यानंतर त्याचा मुलगा गोपालक हा गादीवर बसला. त्याच्या राणीचें नांव अवंतीमति व मुलाचें नांव अवंतीवर्धन असें होतें.

एकदां उज्जैनचे नागरिक जलोत्सव साजरा करण्यांत गुंग झाले असतां एक मदोन्मत्त हत्ती साखळदंड तोडून राजधानींत शिरला. हाहाकार उडून गेला. माहुतानें त्याला वठणीवर आणण्याची शिकस्त करून पाहिली पण निरुपयोग. वाटेंत जो कोणी आडवा येई त्याला तो पायाखालीं तुडवून ठार करी. शेवटीं तो गांवाबाहेरच्या महारवाड्यांत शिरला.

त्याच वेळीं एक रूपवती तरुण मुलगी एक झोंपडींतून बाहेर आली. तिला पाहून तो हत्ती जणुं कांहीं मंत्र टाकल्यासारखा जागच्याजागीं थबकला. त्या तरुण मुलीनें समोर येऊन हत्तीच्या सोंडेवर हात फिरवला. तिनें पदराची दोन्हीं टोकें हत्तीच्या सुळ्यांना बांधली व झोंपाळ्यासारखी त्याच्यावर बसली. त्या जागीं ऊन होतें म्हणून हत्ती तिला सांवलींत घेऊन गेला.

तें अद्भुत दृश्य पाहून नागरिक थक्क झाले. राजधानीभर तोच चर्चेचा विषय झाला. प्रत्येक जण म्हणे, एका हरिजनाच्या पोरीनें मस्त हत्तीला ताळ्यावर आणलें. तिच्या रूपासमोर मदोन्मत्त हत्तीनें देखील मान वांकविली.

लोकांच्या तोंडीं ही गोष्ट युवराज अवंतीवर्धन याच्या कानावर गेली. त्या रूपवती सुंदरीला पाहण्यासाठीं तो निघाला. तिला पाहून तो तिच्या रूपावर भाळून

गेला. त्याला पाहून ती हरिजन मुलगी स्वतःचें देहभान विसरली. ती झोंपाळ्यावरून उतरली व हत्तीच्या दांतांना बांधलेला पदर सोडून घेऊन तो अंगावर घेतला आणि घरीं निघून गेली. माहूत हत्तीला घेऊन राजधानींत निघून गेला.

परंतु अवंतीवर्धनाचे पाय जमिनीला खिळून होते. मोठ्या कष्टानें तो राजवाड्यांत परत आला.

जलदानोत्सवाला तो हजर राहाला नाहीं. त्यानें त्या मुलीच्या विषयीं चवकशी केली तेव्हां त्याला कळलें कीं महारवाड्यांत वीरबाहु नांवाचा एक हरिजन राहातो. त्याची ती मुलगी. तिचें नांव सुरतमंजरी असें आहे. तिच्याशीं लग्न करून घेणें अशक्य आहे.

परंतु अवंतीवर्धनाला तें मान्य नव्हतें. तो म्हणाला—"हें सर्व खोटें. ती हरिजन मुलगी असणें शक्यच नाहीं. कोणीतरी स्वर्गांतली देवी असली पाहिजे. हरिजनाच्या मुलीला एवढें सौंदर्य कोठून मिळणार? तिच्याशीं माझें लग्न होणें शक्य नसेल तर मी जगांत जिवंत राहण्यांत तरी काय अर्थ आहे."

त्याचा विचार बदलावा म्हणून त्याच्या मित्रमंडळींनी पुष्कळ यत्न करून पाहिला, पण फुकट. ती गोष्ट कळल्यावर चंडमहासेनाला फार वाईट वाटलें. कारण गादीला तोच एक वारस होता.

"माझ्या मुलाचें प्रेम एका खालच्या जातीच्या मुलीवर व्हावें याहून जास्त दुःखाची गोष्ट ती काय असणार?" अवंतीमती राणी म्हणाली.

"कदाचित ती मूळ हरिजन मुलगी नसेलहि. कांहीं तरी कारणानें ती त्या घरीं जन्माला आली असेल. पूर्वजन्माचा कांहीं संबंध असूं शकेल." मंत्री म्हणाला. कांहीं दरबारी लोकांनीं अशीदेखील सूचना केली कीं युवराजांचें मन राखण्यासाठीं सुरतमंजरीशीं त्यांचें लग्न करून देणें बरोबर होईल.

गोपालक महाराजांना तोच सल्ला पसंत पडला व त्यांनीं वीरबाहूकडे आपला एक दूत पाठविला. दूतानें गोपालक महाराजांचा निरोप सांगितला.

वीरबाहु म्हणाला—"मला माझ्या मुलीचा विवाह युवराजांशीं करून देण्यास हरकत नाहीं. परंतु एक गोष्ट महाराजांनीं कबूल

केली पाहिजे. हें लग्न माझ्या घरीं होईल. मुलीच्या घरींच लग्न होतें ही जुनी रीत आहे. अठरा हजार ब्राह्मणांना घेऊन महाराजांनीं यावें व सहभोजनास मान्यता द्यावी. ही अट महाराजांना मान्य असेल तर माझी मुलगी महाराजांची सून होईल."

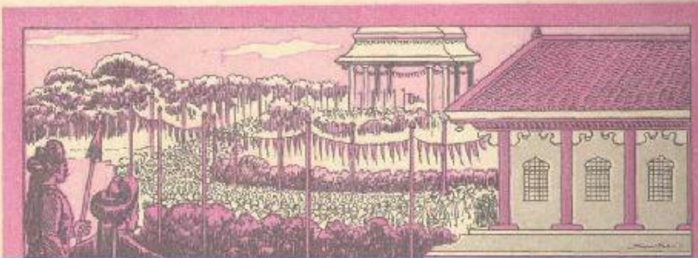
दूतांनीं जाऊन वीरबाहूनें सांगितलेली अट भीतभीत महाराजांसमोर निवेदन केली.

ही अट लावण्यांत त्याचा काय हेतु होता हें मात्र कोणाला कळलें नाहीं. स्वत: गोपालक महाराजांना त्या गोष्टीचें आश्चर्य वाटलें. जरूर कांहीं तरी कारण असणार. असा विचार करून त्यांनीं अठरा हजार ब्राह्मणांना बोलावून त्यांना आज्ञा केली कीं सर्वांनीं लग्न समारंभास हजर राहून वीरबाहूच्या घरीं सहभोजनाला हजर रहावें. ही राजाज्ञा मोडणारास उचित दंड केला जाईल.

ब्राह्मण काळजींत पडले. राजाज्ञा मोडावी तर दंड होणार, न मोडावी तर हरिजनाच्या घरीं सहभोज करावें लागणार शेवटीं दंडभयानें ते लग्न समारंभास हजर राहण्यास तयार झाले. ते गोपालक महाराजांना म्हणाले—"महाराज! वीरबाहूनें पवित्र होऊन संतर्पण केल्यास आम्ही सर्व त्याच्याबरोबर जेवायला बसूं. परंतु तें महारवाड्यांत नाहीं."

राजानें वीरबाहूसाठीं एक स्वतंत्र वाडा बांधून दिला. त्या वाड्यांत अठरा हजार ब्राह्मणांच्या सहभोजनाची व्यवस्था केली. ब्राह्मण जेवायला बसले व वीरबाहू स्नान करून त्यांच्यासमोर जेवायला बसला.

नंतर वीरबाहूची मुलगी सुरतमंजरी व युवराज अवंतीवर्धन यांचा लग्न समारंभ मोठ्या थाटानें पार पडला.

परोपकारी गोपाळ

गोपाळ ज्या गांवीं रहात असे त्या गांवीं दर वर्षी शिवरात्रीला रथोत्सव होत असे. रथोत्सवाला सर्व गांवकरी हजर रहात. जवळपासच्या खेडेगांवांतले लोकदेखील हजर रहात. उत्सवाच्या कार्याचा भार इतरांबरोबर गोपाळवर पण असे. परंतु ह्या वर्षी देवळाच्या अधिकाऱ्यांनीं गोपाळला न बोलावण्याचें ठरविलें.

त्या गांवीं भङ्मल नांवाचा एक दुष्ट मनुष्य रहात असे. तो कोणताहि विधिनिषेध पाळीत नसे. वाटेल तें खाणेंपिणें व मनाला येईल तें करणें ह्यांत त्याला भूषण वाटे. गांवकऱ्यांनीं त्याला वाळीतच टाकलें होतें असें म्हटलें तरी चालेल. लोक त्याला पापी भङ्मल म्हणत. समाजानें त्याला बाहेर काढल्यावर त्याला स्वतःच्या जीवितासाठीं सर्व तऱ्हेचीं कामें करावीं लागत. त्याचीं मुलें जगत नसत. लोक म्हणत पापकर्माचीं फळें चाखावीं लागणारच.

भङ्मलाच्या वयाला साठावें वर्ष लागलें होतें. तो अगदीं अशक्त झाला होता. केलेल्या पापकर्माबद्दल त्याला पश्चात्ताप वाटूं लागला होता. एकदां तो देवळांत गेला. देवासमोर डोकें टेकून क्षमा मागत होता. गावकऱ्यांनीं त्याला पाहिलें व म्हणाले— "चोर कुठला. ह्याची हौस फिटलेली दिसत नाहीं. आतां देवळांतल्या मालावर याची नजर दिसते आहे!" असें सांगून त्यांनीं त्याला झोडपून काढलें.

भङ्मलनें एकदां पूर्वी देवळांतले कांहीं दागिने वगैरे चोरले होते. म्हणून देवासमोर डोकें टेकून बसणें त्यांना साहजिकच ढोंग

रथोत्सव]

[श्री. मा. गो. मोरे

वाटलें. त्यांनीं त्याला बेशुद्ध स्थितींत रस्त्यावर टाकून दिलें. तो कण्हत पडला होता. त्याच वेळीं गोपाळ तेथें आला व त्याच्या तोंडावर पाणी शिंपडून तो शुद्धीवर आल्या वर त्याला त्याच्या घरीं पोंचतें केलें व म्हणाला—"कधीं तुला कोणत्याहि वस्तूची गरज लागली तर तूं माझ्याकडे ये."

गांवकऱ्यांना गोपाळनें भंडूमलवर दया दाखविलेली आवडली नाहीं. म्हणून रथोत्स-वाचा कार्यक्रम ठरवितांना ग्रामप्रमुखांनीं गोपाळचा बहिष्कार केला.

गोपाळला त्या गोष्टीबद्दल फार वाईट वाटलें. त्यानें देवळाच्या मुख्य अधिकाऱ्याला विचारलें कीं माझी कांहीं चूक असेल तर सांगा व त्यासाठीं प्रायश्चित्त पण सांगा. देवाची सेवा करण्याचा माझा हक्क माझ्या-कडून कां काढून घेतां?

तेव्हां ग्रामप्रमुखांनीं सल्ला करून गोपाळला प्रायश्चित्त सांगितलें. म्हणाले—"तूं आम्ही सांगूं ती रक्कम देवासमोर ठेवावी." गोपाळनें तें कबूल करून ती रक्कम देवासमोर ठेवली. त्यानंतर त्याला रथाचा दोर धरण्याचा अधिकार मिळाला.

शिवरात्रीच्या दिवशीं रथ निघाला. रस्त्यावर पाण्याचा शिडकाव करण्यांत आला होता. जागोजागीं तोरणें बांधण्यांत आलीं होतीं. रथ अगदीं चार पावलें गेला असेल "थांबा, थांबा!" असा आवाज ऐकूं आला. रथ थांबला.

रथ थांबविण्यास एक कारण झालें. रथ चालूं लागल्यावर एक म्हातारा रस्त्याच्या मधोमध येऊन उभा राहिला आणि देवाकडे पाहून त्यानें साष्टांग नमस्कार केला. रथ जोरानें पुढें चालला होता आणि तो त्याच्या अंगावरून गेला. सर्व लोक थांबा थांबा म्हणून ओरडले. परंतु जें व्हायचें तें झालेंच.

त्या म्हाताऱ्याच्या अंगाला हात लावायला कोणी पुढें झाला नाहीं. परंतु कोणी रथाखालीं सांपडल्याचें कळतांच गोपाळ रथाची दोरी सोडून धांवत गेला. त्यानें त्या म्हाताऱ्याला बाहेर काढलें. परंतु तो मेला होता. तो भंडूमल होता हें कळायला वेळ लागला नाहीं.

भंडूमल रथाच्या चाकाखालीं चिरडून मेल्याचें कळल्यावर देवाळाचे अधिकारी म्हणाले—"हा पापी मरायला येथें कशाला आला? त्याला दुसरी जागा नव्हती? उचला त्याचें प्रेत आणि द्या टाकून गटारांत! तो पडला होता ती जागा धुवून साफ करा पाहूं."

"सर्व लोक ती जागा स्वच्छ धुवून काढण्याच्या कामांत गुंतले आहेत. मी भंडूमलचें प्रेत त्याच्या घरीं पोंचतें करून आंघोळ करून येतों!" गोपाळ गांव-कऱ्यांना म्हणाला.

देवळाचा मुख्य अधिकारी म्हणाला—"गोपाळ! तूं आतांपर्यंत शहाणपणा केलास तेवढा पुरे झाला. तुला रथाचा दोर पक-

डायला परवानगी दिली म्हणून हें सर्व करायचें तुला सुचलें. या पुढें तूं काय वाटेल तें प्रायश्चित्त केलेंस तरी देवकार्यास तूं नालायक ठरला आहेस. तुला जायचें आहे तर चालूं लाग. आमचें आम्ही पाहून घेऊं."

गोपाळला तें उत्तर ऐकून फार वाईट वाटलें. दीर्घ श्वास सोडून त्यानें भंडूमलचें प्रेत खांद्यावर उचलून घेतलें आणि त्याच्या घरीं गेला. भंडूमलची बायको म्हणाली– "देवाच्या चरणीं त्यांनीं आपला देह समर्पण केला."

गोपाळला तिनें आणखी एक विचित्र गोष्ट सांगितली. म्हणाली–"त्यांनीं गेल्या वर्षीं पुत्रप्राप्तीसाठीं एक नवस केला होता. मुलगा होऊन तो वर्षभर जिवंत राहाला तर सर्वस्व देवाच्या चरणीं अर्पण करीन आणि स्वतःचा देह रथाखालीं घालीन. आमच्या मुलाचा पहिला वाढदिवस कालच आम्ही साजरा केला. त्याच वेळीं त्यांनीं ती गोष्ट मला सांगितली होती."

तेव्हां तिनें त्याची किती समजूत घातली होती. "हा कसला नवस? रथाखालीं स्वतःचा देह ठेवून त्या पवित्र उत्सवांत विघ्न आणण्याचें पाप नाहीं का लागणार?" तेव्हां तिचा पति तिला म्हणाला होता–'ही गोष्ट नवस करतांना मला सुचली नाहीं. म्हणून तो नवस करण्यांत माझ्या हातून चूक घडली. ही गोष्ट तरी देवासमोर सांगितली पाहिजे व देवाजवळ क्षमायाचना केली पाहिजे!' असें सांगून ते रथोत्सवाला गेले होते आणि आतां त्यांचें प्रेत घरीं येत आहे. त्यांनीं पुत्र प्राप्तीसाठीं केलेला नवस पुरा केला. त्यांचा तो निश्चय अढळ होता."

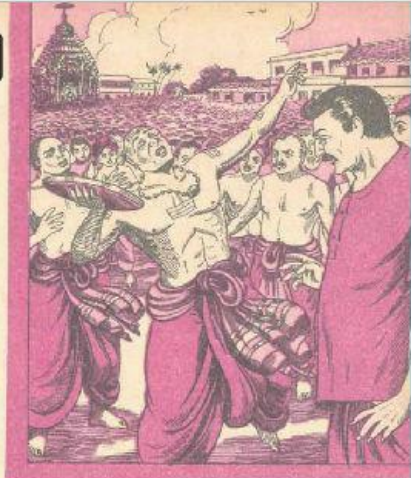
"भंडूमलच्या विषयीं लोक कांहीं बोलले तरी चालेल. कोणालाहि वस्तुस्थिति माहीत नाहीं. खऱ्याला मरण नाहीं. देव वरून सर्व पहात आहे. मी भंडूमलची अंत्येष्टी करायला तयार आहें." असें सांगून त्यानें रथोत्सवाला जाण्याचा विचार सोडून दिला आणि अंत्येष्टी क्रियेच्या कामाला लागला.

तिकडे रथ थांबला होता त्या जागीं भटाभिक्षुकांनीं पुष्कळ घोळ घातला. भंडू-मलचा देह पडला होता ती जागा मंत्र म्हणून शुद्ध करण्यांत आली. त्यानंतर रथ पुढें जाण्यास त्यांनी परवानगी दिली.

"हर हर शंकर महादेव!" म्हणत लोक रथ ओढूं लागले. पण काय आश्चर्य! रथ जागचा हालेना जणूं कांहीं त्याचीं चाकें जमिनीला खिळली होती. एक तास झाला, दोन तास झाले तरी रथ हालला नाहीं.

"देवाचा कोप झाला आहे! देव कां नाहीं रागावणार? आम्ही गोपाळला रथाच्या दोराला शिवण्याची परवानगी दिली आणि त्या पाप्यानें रथाखालीं जीव दिला. सर्व अपशकुन!"

इतक्यांत रथांत बसलेला पुजारी आरतीचें तबक हातांत घेऊन अंगांत आल्यासारखें कांहीं तरी बडबडूं लागला. आतां देव कांहीं तरी बोलणार असें समजून लोक

पुजाऱ्याच्या चारीबाजूला एकत्र जमा झाले. पुजाऱ्याच्या तोंडचे हे शब्द सर्वांच्या कानीं पडले–"गोपाळला बोलवा! त्याचा हात दोरीला लागल्याशिवाय एक पाऊल देखील पुढें सरकायला मी तयार नाहीं."

गांवकरी सर्व थोर मंडळी चकित होऊन परस्परांचीं तोंडें पाहूं लागली.

"बोलवा गोपाळला! बोलवा त्याला!" पुजारी मोठमोठ्यानें ओरडूं लागला.

त्याचा प्रतिध्वनीच जणूं सर्व ओरडूं लागले–"बोलवा गोपाळला! बोलवा त्याला!"

गोपाळला बोलावून आणायला कांहीं थोर मंडळी धांवली. घरीं जाऊन चवकशी करतां लक्ष्मी म्हणाली—"ते रथोत्सवाला जातों म्हणून गेले आहेत ते परत आले नाहींत." नंतर लोक भंडूमलच्या घरीं गेले. त्याची बायको रडत होती. म्हणाली—"त्यांची अंत्येष्टी क्रिया करण्यासाठीं गोपाळ-राव गेले आहेत !"

सर्व स्मशानांत पोंचले तेव्हां चितेसमोर गोपाळ ध्यानमग्न डोळे मिटून उभा होता.

"गोपाळ ! आमची चूक झाली. तुझ्या हाताचा स्पर्श झाल्याशिवाय रथ पुढे हलणार नाहीं. चल, लवकर चल !" देवळाचा मुख्य अधिकारी म्हणाला.

रथ अडला असल्याची गोष्ट गोपाळला माहीत नव्हती. त्याला नकार देणारे लोक स्वतःच बोलवायला आलेले पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें. म्हणाला—"अजून मी आंघोळ केली नाहीं. प्रायश्चित्त केलें नाहीं. मला माफ करा या वेळीं. पुढल्या वर्षी रथोत्सवाची जी सेवा माझ्या हातून घडावयाची असेल ती मी आनंदानें करीन."

सर्वांनीं त्याला रथोत्सवांत विघ्न येण्याचें कारण व वृत्त सांगितलें व तसाच निघण्यास आग्रह केला.

गोपाळला वस्तुस्थितीची कल्पना झाली व त्याला आश्चर्य वाटलें. भंडूमलच्या चितेला तीनदां प्रदक्षिणा घालून त्याला बोलवायला आलेल्या लोकांबरोबर तो निघाला.

भंडूमलचा देह पडला होता त्याच जागीं रथ अडला होता. गोपाळनें स्नान केलें नव्हतें तरी त्याचा हात दोरीला लागतांच रथ पुढें सरकला.

वस्ताद सखुबाई

नरसापूर नांवाच्या गांवीं सखुबाई नांवाची एक बाई रहात होती. ती एक हुशार व चतुर बाई होती. म्हणून नवरा वारल्या-नंतर आपल्या लहान मुलाचें व स्वतःचें कसें होईल ही काळजी तिला कधींच वाटली नाहीं. थोडें शेत होतें. ती स्वतः शेतांत काम करी आणि जी कांहीं प्राप्ति होई तेवढी दोघांच्या पोटापाण्याला पुरी पडे.

एकदां सखुबाईनें एक दुभती गाय विकत घेण्याचा विचार केला. सात आठ कोसावर गवळीवाडा नांवाचें गांव होतें. त्या गांवीं चांगल्या गाई स्वस्तांत मिळतात असें ऐकून ती मुलाबरोबर शंभर रुपये घेऊन त्या गांवीं निघाली.

निघतांना खायला प्यायला त्यांनीं कांहीं घेतलें नव्हतें. वाटेंतच गांव लागलें कीं कोणाकडेतरी उतरूं असें सखुबाईनें ठरविलें होतें. परंतु वाटेंत गांव असें लागलेंच नाहीं. मधून मधून कोठेंतरी चार सहा झोंपड्या मात्र दिसत. मायलेक अगदीं दमून गेली होतीं. पोटांत कावळे काव काव करूं लागले होते. एका जागीं प्यायला पाणी मिळालें, परंतु खायला कोठेंच कांहीं मिळालें नाहीं.

इतक्यांत त्यांना समोरून एक मनुष्य येत असलेला दिसला. त्याच्या डोक्यावर पिकलेल्या केळ्यांचा घड होता. "विकायला घेऊन चालला आहेस का रे केळी ?" तिनें विचारलें. मायलेक भुकेनें कासावीस झालेलें ओळखून तो म्हणाला—"होय बाई, विकायलाच तर घेऊन चाललों आहे. चार आण्याला एक ! किती देऊं ?"

तिला तें ऐकून राग आला. म्हणाली—"आम्हांला नकोत तुझीं केळीं!" आणि दोघें पुढें निघालीं.

त्या वाटेनें येणारे जाणारे लोक केळीं विकत घेतील असा विचार करून केळीवाला झाडाखालीं सावलीची जागा पाहून बसला.

कांहीं अंतर चालून गेल्यावर सखुबाईनें आपल्या मुलाला कांहीं तरी कानांत सांगितलें आणि दोघं केळीवाला बसला होता तेंथें परत आलीं. भुकेनें कासावीस झाला आहे हा. दे दोन केळीं."

केळीवाल्यानें दोन केळीं तोडून मुलाच्या हातांत दिलीं. मुलानें एक केळें खालें आणि घेरी आल्यासारखा जमिनीवर पडून हातपाय झाडून तडफडूं लागला.

"माझ्या मुलाचा जीव घेतलास कीं रे मेल्या! तूं केळें दिलेंस त्यांत आणखी काय घालून दिलेंस, बोल!" असें मोठ-मोठ्यानें ओरडून ती मुलाला पोटाशीं धरून रडूं लागली.

तिचें ओरडणें ऐकून रस्त्यावरून जाणारे दोघे तिथे धांवले. त्यांना येत असलेले पाहून केळीवाला घाबरून गेला आणि केळ्याचा घड तसाच झाडाजवळ टाकून पळून गेला.

"झालें काय बाई?" म्हणून सखू-बाईला त्या लोकांनीं विचारलें. तेव्हां ती म्हणाली—"आम्ही हा केळ्याचा घड घेऊन जात होतों. वाटेंत त्या भामट्यानें तो घड आमच्या हातांतून लुबाडून घेण्या-साठीं माझ्या मुलाला मारलें. तुम्ही वेळेवर धांवलांत म्हणून वांचलों आम्ही. नांहीं तर आम्हां दोघांचें काय झालें असतें देवच जाणें." असें म्हणत तिनें प्रत्येकाला दोन दोन केळीं तोडून दिलीं. मायलेकांनीं पोटभर केळीं खाऊन घेतलीं व केळ्याचा घड उचलून घेऊन पुढें निघालीं. संध्याकाळीं दोघं गवळीवाड्याला येऊन पोंचलीं.

गांवांत तिनें एका घरीं विकायला गायी आहेत का चवकशी केली तेव्हां लखू गवळ्याकडे चांगल्या गायीं विकायला आहेत हें तिला कळलें. म्हणून ती सरळ त्याच्या घरी चवकशी करीत गेली. गायी पाहिल्या. एक गाय तिला आवडली. नुकतीच व्याली होती. ७५ रुपये किंमत ठरली. पैसे दिले व दुसऱ्यादिवशीं सकाळीं गाय घेऊन जाण्याचा विचार केला. लखू गवळ्याच्या घरींच मायलेक उतरलीं.

बाहेर ओसरींत लखूनें दोघांना झोंपायला सांगितलें. अर्धरात्र उलटल्यावर लखू हळूच बाहेर आला आणि बायकोला म्हणाला—"झोंप लागलेली दिसते आहे!"

सखुबाईला झोंप लागली नव्हती. परंतु लखू गवळी काय करतो हें पाहाण्यासाठीं डोळे मिटून झोंप लागल्याचें सोंग करून पडून राहाली. लखूनें अंथरुणाजवळ येऊन चाचपून पाहालें. कांहीं हातीं लागलें नाहीं. तेव्हां परत आंत निघून गेला.

त्यानें दरवाजा आंतून बंद करून घेतल्यावर सखुबाई उठून दाराच्या फटीला

कान लावून ऐकूं लागली. लखूच्या बायकोनें विचारलें—"कांहीं नाहीं का सांपडलें?"

"उजाडूं दे, आणखी पंचवीस रुपये काढल्याशिवाय राहणार नाहीं." लखू बायकोला म्हणाला.

संध्याकाळीं सखूबाईनें पंचाहत्तर रुपये मोजून दिलें तेव्हां तिच्या पिशवींत आणखी रुपये उरलेले लखूनें पाहिले होते. त्यावर त्याचा डोळा होता. परंतु सखूबाईनें पिशवी कनवटीला खोचून ठेवली होती.

लखू गवळ्याला चांगला धडा देण्याच्या हेतूनें सखूबाईनें मुलाला जागें केलें व म्हणाली—"तूं गोठ्यांत जाऊन दोन गायींचीं दावीं सोडून ये!"

मुलानें त्या प्रमाणें दोन गाई सोडल्या आणि गाई हंबरल्यासारखा ओरडून पुन्हां येऊन पडून राहाला, जणुं कांहीं गोठ्यांत काय झालें हें त्याच्या गांवींच नाहीं.

गोठ्यांत खुडबुड झालेली ऐकून व गाईचें हंबरणें ऐकून लखू गवळी कंदील घेऊन तिकडे गेला. दोन गाई गोठ्यांत नव्हत्या. त्यानें बायकोला जागें केलें. दोघं दोन दिशेला गाईच्या शोधार्थ निघालीं.

दोघं निघून गेल्यावर सखुबाई घरांत गेली. रात्रीं दिलेले पंचाहत्तर रुपये लखू गवळ्यानें पेटींत ठेवलेले तिनें पाहिले होते. तिनें पेटींतून रुपये काढून पेटी बंद करून ठेवून दिली व रुपये पिशवींत ठेवून देऊन ती कमरेला खोचली आणि पुन्हां झोंपेचें सोंग करून पडून राहाली.

लखू व त्याची बायको दोघं गाईंना हुडकून घेऊन आलीं व गोठ्यांत बांधून ठेवून पुन्हां झोंपलीं.

उजाडल्यावर सखुबाई लखूला म्हणाली—"येतों आम्ही. घेऊन जातों गाईला."

सखुबाई गाईबरोबर वासराला सोडूं लागल्यावर लखू म्हणाला—"मी गाय विकली होती. वासरूं नाहीं. वासरूं हवें असेल तर पंचवीस रुपये आणखी मोजा."

"पंचवीस रुपये आणखी? ते कां?" सखुबाईनें विचारलें.

"मी गाय विकली होती तुम्हांला, वासरूं नव्हतें विकलें. त्याशिवाय रात्रभर तुम्ही माझ्या पडवींत झोंपलांत तें फुकटच वाटतें?" लखू गवळी म्हणाला.

"पंचाहत्तर रुपये घेऊन आणखी पंचवीस रुपये उकळण्यासाठीं नवराबायकोचा कावा दिसतो आहे. पंचात्तहर रुपये देऊन स्वतःची मान अडकवून घेतली. पण लक्षांत ठेवा, हें फुकटाचे पैसे पचायचे नाहींत." असें सांगून सखुबाईनें पंचवीस रुपये दिले आणि गाय व वासरूं सोडून घेऊन गेली.

जातांना लखू गवळ्यानें कसें फंसवलें, याविषयींची हकीगत गवळीवाड्याच्या गांव-कऱ्यांना सांगत सखुबाई आपल्या गांवीं जायला निघाली.

गवळीवाड्यांत शिरण्यापूर्वीं तिनें एका घरीं कोणाकडे चांगल्या गाई मिळतात याची चवकशी केली होती. त्या घरच्या बाईला

भेटून तिनें लखू गवळ्यानें कसें फसविलें हें तिखट मीठ लावून सांगितलें. त्या बाईनें स्वतःचें एक काम तिच्याकडून करवून घेण्यासाठीं लखू गवळ्याची निंदा करण्याचें तोंडसुख करून घेतले. म्हणाली—"तशी संवयच आहे त्याची. हें कारस्थान त्याचें नसून त्याच्या बायकोचें आहे. ती नाचवील तसा तो नाचतो." नंतर हळूच म्हणाली—"ताई! तुम्हांला थोडा त्रास होईल, पण नसरापूरच्या राहणाऱ्या आहां म्हणून म्हणतात. तेव्हां एक गोष्ट आठवली. माझी मुलगी नरसापूरलाच आहे. तिच्याकडे चार रीठे पाठवायला काढून ठेवले आहेत घेऊन जाल का? तुमच्या गांवीं मिळत नाहींत म्हणें."

"हो घेऊन जाईन कीं." सखुबाई म्हणाली व त्या बाईनें दिलेला एक डबा मुलाला घ्यायला सांगितला. दुपारीं विश्रांतीसाठीं दोघं एका झाडाखालीं थांबलीं. डबा जमिनीवर ठेवला होता. थोड्या वेळानें डब्यांत मुंग्या शिरलेल्या पाहून मुलगा म्हणाला—"रीठ्यांना मुंग्या आल्या आहेत बघ!"

सखुबाईनें डबा उघडून पाहिला आंत शेव चिवडा व लाडू होते. दोघांनीं पोटभर लाडू व चिवडा खाल्ला व पुन्हां डबा बंद-करून पुढें निघाले.

घरीं गेल्यावर सखुबाईनें डब्यांतले लाडू व चिवडा काढून घेतला व डब्यांत रीठे भरून त्या बाईच्या मुलीकडे पोंचता केला.

डब्यांत रीठे पाहून तिला देखील आश्चर्य वाटलें कीं आईनें रीठे कशाला पाठविले?

खरा खुनी

एका गांवीं शुद्धांक नांवाचा एक ब्राह्मण रहात असे. त्याच्या घरीं कित्येक ब्रह्मचारी विद्याभ्यासासाठीं रहात असत. त्याचें घर म्हणजे एक लहानसें गुरुकुलच होतें.

एकदां रात्रीं घरच्या पडवींत कांहीं खुडबुड झालेली ऐकून शुद्धांक दार उघडून बाहेर आला तर त्याला एक मनुष्य कांहीं तरी ठेवून पळत जात असलेला दिसला. त्यानें जवळ पाहून पाहिलें तर एक रक्तबंबाळ प्रेत व मेलेल्या माणसाच्या पोटांत सुरा. शुद्धांकनें पोटांतून सुरा काढला व त्या माणसाच्या अंगांत जीव आहे का नाहीं हें नाका तोंडाजवळ हात नेऊन पाहूं लागला. नेमके त्याचवेळीं दोघे चौघे त्याच्या घरीं आले व मरून पडलेला मनुष्य शुद्धांकच्या हातांत सुरा पाहून निघून गेले. गांवभर बातमी पसरली कीं शुद्धांकनें भिकूशेट सावकाराचा खून केला.

राजाचे शिपाई शुद्धांकला खुनाच्या आरोपावरून धरून घेऊन निघून गेले. शुद्धांकच्या विरुद्ध साक्ष देणारे लोक तयार होतेच. त्याच्या बाजूनें तो निर्दोष असल्याची साक्ष द्यायला मात्र कोणी नव्हता. ज्याचा खून झाला होता तो अगदीं अनोळखी मनुष्य होता असें देखील नाहीं. कारण शुद्धांकनें एका आठवड्यापूर्वींच भिकूशेट-कडून कांहीं पैसे कर्जाऊ घेतले होते. त्या विषयींच कांहींतरी भांडण झाले असावें व त्यानें रागाच्याभरांत खून केला असावा या संशयावरून शुद्धांकला अटक झाली होती.

आरोपीकडून तो निर्दोष असल्याबद्दल साक्षीपुरावा नाहीं हें पाहून राजानें शुद्धांकला

फांशीची शिक्षा सांगितली. फांशी देण्यापूर्वी तुझी शेवटची इच्छा कांहीं असेल तर सांग असें राजानें शुद्धांकला विचारलें.

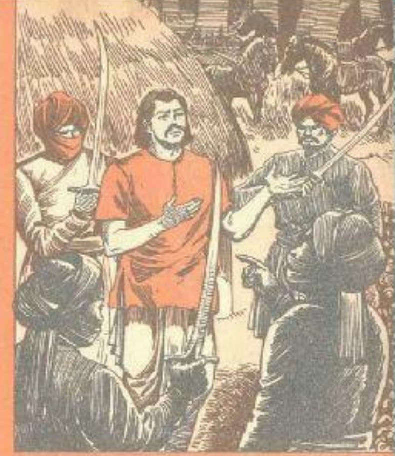
"मी दोषी आहें कीं निर्दोषी हें त्या परमेश्वरालाच माहीत. पण महाराजांनीं एवढी दया करून मला शेवटची इच्छा काय आहे हें विचारलें आहे त्या बद्दल मी फार आभारी आहें. मेहरबानी करून महाराजांनीं मला दोन आठवड्याचा अवधि द्यावा. मी मागची व्यवस्था करून घरच्या लोकांचा निरोप घेऊन येतों." शुद्धांक राजाला म्हणाला.

राजा त्याला एका अटीवर एका पंधरवड्याचा अवधी द्यायला तयार झाला. त्यानें आपल्या ऐवजीं कोणाला तरी अटकेंत ठेवून द्यावें. पण शुद्धांक कोणाला ठेवणार? राजानें खुनाच खटला सुरवातीपासून स्वतःच पाहिला होता. शुद्धांकाच्या जबानीवरून त्याच्या सारख्या भोळ्या ब्राह्मणानें खून केला असेल या गोष्टीवर राजाचा विश्वास होत नव्हता. म्हणूनच कीं काय राजा म्हणाला—"तुझ्या ऐवजीं मी अटकेंत रहायला तयार आहें. पण हें बघ, तूं आला नाहींस तर आमच्या कायद्याप्रमाणें मला फांशी होईल."

शुद्धांकनें राजाचे परोपरीनें आभार मानले व आपल्या गांवीं निघून गेला. घरची सर्व व्यवस्था करून निघायला एक आठवडा लागला. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या घरीं पाठवून दिलें नंतर रानांत एका देवीच्या देवळांत जाऊन देवीची पुजा केली व तिचें ध्यान धरून एका झाडाखालीं एक आठवडाभर बसून राहाला. पंधराव्या दिवशीं राजाला वचन दिल्याप्रमाणें निघण्यासाठीं तो घरच्या लोकांचा निरोप घेत होता. त्याच वेळीं चौघां चोरांनीं घरांत शिरून त्याला धरलें व त्याचें तोंड व डोळे बांधून ते त्याला कोठें तरी घेऊन गेले. त्यांनीं त्याला एका खोलींत ठेवून बाहेरून खोलीला कुलुप लावलें.

चोर घरांत शिरून त्याला बांधूं लागले तेव्हां त्यानें विनवण्या केल्या—"मला कां धरतां? माझ्याजवळ काय आहे? मला उद्यां राजधानींत पोंचलें पाहिजे. मला फांशीवर चढायचें आहे. वेळेवर मी पोंचलों नाहीं तर माझ्याबद्दल राजा स्वतः फांसावर चढेल."

पण चोरांनीं त्याचें एक ऐकलें नाहीं व त्याला तेथेंच टाकून निघून गेले. जाण्यापूर्वी त्यांनीं शुद्धांकचे हात सोडले होते. शुद्धांकनें स्वतः डोळ्यावरची व तोंडावरची पट्टी सोडली.

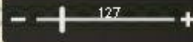

दुसऱ्या दिवशीं शुद्धांकच्या गांवचा एक मनुष्य राजधानीला आला व राजाला भेटला. म्हणाला—"महाराज! शुद्धांकवर विश्वास करून आपण त्याला सोडून दिलेंत हें खरें आहे. पण तो काय येतो? एक आठवडा झाला तो गांवांत नाहीं व तो वचन दिल्याप्रमाणें राजधानीस पण आला नाहीं. मला ह्या सर्वामागें कांहीं तरी भानगड दिसते आहे."

राजा तें ऐकून म्हणाला—"तुम्ही शुद्धांकच्या हालचालीवर पाळत ठेवून सरकारला मदतच केली आहे. त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहें. मी शुद्धांकच्या शोधार्थ शिपायांना पाठवीत आहें. तोंपर्यंत तुम्ही माझे स्वतःचे अतिथि म्हणून रहावें. आरोपी विषयीं तुम्ही पुरवलेल्या माहितीबद्दल तुम्हांला सरकारतर्फें कांहीं तरी बक्षिस दिलें जाईल."

राजानें त्याला अतिथि गृहांत ठेवून त्याच्यावर नजर ठेवण्यासाठीं शिपाई नेमले.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं खुनी अपराध्याला फांशी देण्याची घोषणा झाली होती. वध्यस्थानीं लोक जमा झाले होते. शुद्धांक

पळून गेल्याची बातमी सांगणाऱ्या माणसाला बरोबर बोलावून घेऊन राजा वध्यस्थानीं आला. त्यानें राजाला विचारलें–"महाराज! शुद्धांक तर पळून गेला आहे. मग ही फांशी देण्याची तयारी कशासाठीं? त्याला धरून आणावा!"

"शुद्धांकाला शिक्षा झाली नाहीं म्हणून काय झालें? मी जबाबदारी घेतली होती. म्हणून मला फांशीवर चढावें लागणार! पण त्याला धरून आणावें, असा तुझा आग्रह दिसतो! कांबरें?" राजानें विचारलें.

तें ऐकून तो मनुष्य चपापला. राजानें प्रश्नांची झडी सुरू केली. त्यावरून तो शुद्धांकाचा कोणी नातेवाईक असल्याचें कळलें. राजाला असेंहि कळलें कीं शुद्धांकाशीं त्याचें कांहीं तरी कारणावरून वितुष्ट आलें होतें. त्यानें, ज्या सावकाराचा खून झाला होता, त्याच्या कडून शुद्धांकाप्रमाणेंच कर्ज घेतलें होतें. व्यापाऱ्याशीं कर्ज फेड करण्यासंबंधीं भांडण झालें व तें विकोपाला जाऊन त्यानेंच त्याचा खून केला व प्रेत शुद्धांकाच्या घरासमोर टाकलें.

खऱ्या खुन्याकडून वरील माहिती राजानें काढून घेतली त्याच वेळीं राजाच्या शिपायाबरोबर शुद्धांक आला. राजाच्या हुकमानेंच शिपायांनीं चोराचा वेष करून शुद्धांकाला धरून एका खोलींत बांधून ठेवलें होतें.

राजा शुद्धांकाला म्हणाला–"खरा खुनी कोण हें मला कळलें आहे. त्यानें स्वतःच आपला अपराध स्वीकार केला आहे. त्याला फांशीची शिक्षा होईल."

शुद्धांकाला फांशी व्हावी म्हणून ज्यानें प्रयत्न केला होता त्यालाच फांशी झाली.

कपटदान

एका गांवीं यशवंत नांवाचा एक श्रीमंत गृहस्थ रहात असे. तो लोभी होता. परंतु दानी म्हणून म्हणवून घेण्याची त्याला फार हाव. कोणी ओळखीचा माणूस असतांना पैपाहुणा किंवा भिक्षुक आला कीं आपल्या दानशूरपणाचें तो प्रदर्शन करी.

एकदां यशवंत गांवांतल्या एका प्रमुखाशीं बोलत असतां एक बैरागी त्याच्या घरीं आला. बैरागी म्हणाला–"यजमान, एक वेळचें जेवण वाढावें."

यशवंतनें एका नोकराला बोलावून त्याला कांहीं तरी सांगितलें.

नोकर बैराग्याला घेऊन भिकाऱ्यांना अन्नदान होत होतें तेथें घेऊन गेला. एका पानावर वरण भात व भाजी वाढून त्यानें बैराग्यासमोर ठेवलें. पानाकडे एकदां पाहून बैरागी म्हणाला–"जा, आपल्या मालकाला बोलावून घेऊन ये."

तोंपर्यंत तो गांवप्रमुख निघून गेला होता. यशवंत आंत आला व बैराग्याला म्हणाला–"काय रे जोगड्या? माज चढला आहे वाटतें फुकटचें अन्न खाऊन?"

पण बैरागी शांतपणें म्हणाला–"मला भिकारी समजून तूं हें अन्न देवविलेंस. मी तुझ्या पंक्तीला बसून जेवणार आहें."

"जें दिलें तेवढ्यावर मनाचें समाधान होत नसेल तर चालू लाग माझ्यासमोर नाहीं चालणार तुझ्या या मिजाशी. एवढी ऐट आहे तर भीक कां मागतो आहेस?" यशवंतनें विचारलें.

बैरागी स्मित करून म्हणाला–"ऐट! मी एक साधक व योगी आहें. मी चाललों

श्री का. ना. सोमण

आहे तपश्चर्या करण्यासाठीं. वाटेंत तुझें घर दिसलें. चांगलें जेवण मिळेल म्हणून आलों. मला पाहून माझ्या विषयीं तुझ्या मनांत आणखी कांहीं विचार आला असेल तर मात्र मला कांहीं बोलावयाचें नाहीं. मला तर एक वेळचें जेवण पाहिजे आहे व तें तुझ्या पंक्तीला. तुला एक वस्तु पण मिळाली आहे. तुझें कल्याणच होईल. मला एक वेळ जेवण वाढल्याबद्दल तुला वाईट वाटणार नाहीं. झाला तर तुझा कांहीं तरी फायदाच होईल." बैरागी म्हणाला. तें ऐकून यशवंतला आश्चर्य वाटलें. तो त्या बैराग्याकडे कांही वेळ न्याहाळून पहात उभा राहिला. नंतर त्यानें आपल्या नोकराला बोलावून बैराग्याला धक्के मारून बाहेर हाकलून द्यायला सांगितलें. नंतर तो स्नान करून घरांत गेला. बैरागी निघून गेला.

हें सर्व सैंपाकी पहात होता. एका ताटांत उत्तमोत्तम पक्वान्नें वाढून मागच्या दारानें धांवत गेला आणि बैराग्याला गाठून म्हणाला—"बैरागी बुवा जेवण वाढून घेऊन आलों आहें. जेवून घ्यावें."

"त्या लोभ्याच्या घरचें अन्न मी शिवणार नाहीं." बैरागी म्हणाला.

"हें माझ्या वांट्याचें अन्न समजून आपण जेवावें." सैंपाकी नम्रपणें म्हणाला.

"अरे, आपला वांटा मला खायला घालून तूं उपाशीं का मरणार आहेस ? तूं माझ्याबरोबर जेवायला तयार असशील तर ये आपण दोघे जेवूं. नाहीं तर मी नाहीं खाणार !" बैरागी म्हणाला. सैंपाकी त्याला कबूल झाला. दोघे एका झाडाखालीं बसून जेवले.

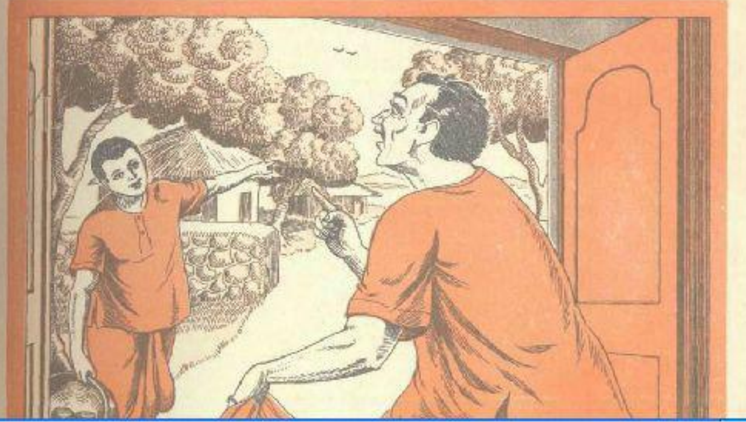
"आज तूं माझा अंतरात्मा शांत केला आहेस. तुला मी एक गोष्ट सांगतों. ती तूं केलीस तर तुझें कल्याण होईल. तो पहा, पलीकडे तुला एक डोंगर दिसतो आहे ना ? तो पार करून गेलास म्हणजे तुला एक रान लागेल. त्या रानांत देवाचा एक ओसाड जुना मांडव आहे. त्या मांडवांत बसून तूं लक्ष्मीचा मंत्रजप केलास तर तुला सकाळीं उजाडल्यावर एका अद्भुत वस्तूचा लाभ होईल व आयुष्यभर तूं सुखी होशील." असें सांगून बैरागी निघून गेला.

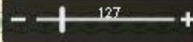
सैंपाकी रिकामें ताट घेऊन आला त्यावेळीं मालक समोरच उभा होता. त्यानें त्याला विचारलें, "कोठून आलास रे ? आणि तो बैरागी कोठें आहे ?"

"तो तिकडे निघून गेला." असें सांगून सैंपाक्यानें बैरागी निघून गेला त्या दिशेला बोट दाखविलें. तें ऐकून यशवंत त्या दिशेला धांवत निघाला.

मालकानें आपल्याला रिकामें ताट घेऊन परत येत असतांना पाहिलें आहे. आतां काढणार आपल्याला नोकरीवरून अशी भीति सैंपाक्याला वाटत होती. परंतु मालकाला बैराग्याच्या शोधार्थ धांवत निघालेला पाहून. त्याला भांड्यांत जीव पडल्यासारखें वाटलें.

यशवंत बैराग्याच्या पाठीमागें धांवला त्याला एक कारण होतें. बागेंत तो झाडें

लावण्यासाठीं खणूं लागला तेव्हां त्याला एक मोहारांनीं भरलेला हंडा दिसला. त्यानें तो हंडा एका कोंपऱ्यांत लपवून ठेवला होता. बैरागी एका नवीन वस्तूचा लाभ होईल हें म्हणाला होता. तें त्याला आठवलें. आंघोळ करून आल्यावर त्यानें तो हंडा येऊन पाहिला. तो रिकामा होता. त्या बैराग्यानें मंत्रशक्तीनें त्या मोहारा अदृश्य केल्या असाव्या असें वाटून तो त्याच्याकडे माफी मागून त्या मोहोरा परत देवविण्यासाठीं हात जोडून विनंती करायला गेला होता.

बैरागी भेटला. यशवंतनें हात जोडून माफी मागितली व म्हणाला—"मी आपणांला सामान्य जोगडा समजून आपला अपमान केला. क्षमा करावी. माझें आतिथ्य स्वीकार करून माझी अदृश्य झालेली मूल्यवान वस्तु मला पुन्हां देववावी."

"मी जेवलों, मला आतां भूक नाहीं. परंतु मी तुला एक उपाय सांगतों. तो डोंगर दिसतो आहे ना, त्याच्या पलीकडील रानांत देवाचा एक जुना पडका मांडव आहे. रात्रभर तेथें बसून व लक्ष्मीचें ध्यानकरून जो मंत्रजप करील त्याला ऐहिक सुखप्राप्ति होईल अशी एक मूल्यवान वस्तु मिळेल." असें सांगून बैरागी निघून गेला.

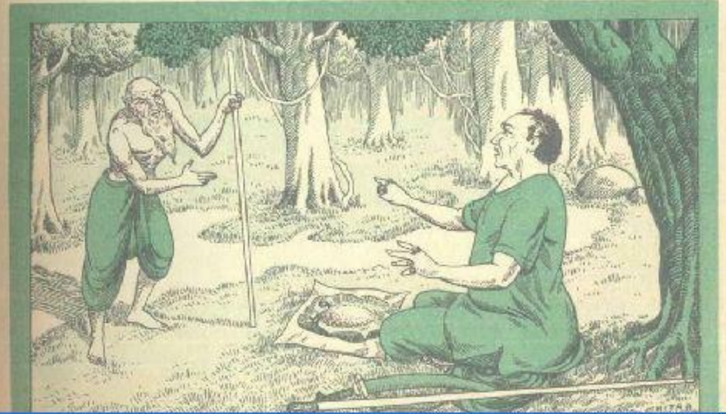
यशवंत काय करणार? यशवंत घरीं गेला. रात्रभर तोच विचार त्याच्या मनांत घोळत होता. दुसऱ्या दिवशीं बैराग्यानें सांगितल्याप्रमाणें डोंगरापलीकडे जाण्याचें ठरवून तो बरोबर खायला प्यायला बांधून घेऊन एक काठी व एक सुरी घेऊन निघाला.

दुपारीं एका जागीं बसून त्यानें खायला काढावें म्हणून गाठोडें सोडलें. इतक्यांत समोर एक म्हातारा येऊन उभा राहिला व म्हणाला—"फार भूक लागली आहे. खायला देतां का कांहीं तरी?"

यशवंतला त्याचा राग आला. म्हणाला—"गांवांत जाऊन भीक मागून खा!"

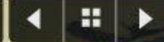
यशवंत खाऊन पिऊन पुढें जाण्यासाठीं उठूं लागला तेव्हांसमोर एक म्हातारी येऊन उभी राहाली. तिच्या डोक्यावर लाकडाची मोळी होती व एक लहान मुलगी बोट धरून उभी होती. म्हातारी म्हणाली—"मुलीला घेऊन व डोक्यावर ही मोळी घेऊन कशी जाऊं? माझ्या मुलीला कडेवर घेऊन घरापर्यंत येता कां?"

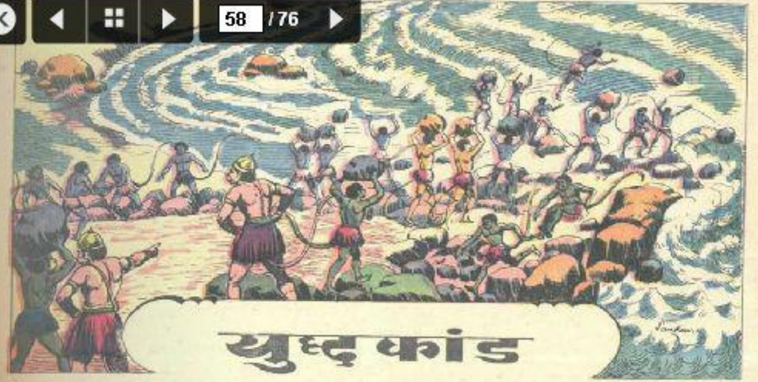
"मला हेंच काम आहे वाटतें?" असें सांगून यशवंत पुढें निघाला. डोंगर पार करून रानांत पाऊल ठेवल्याबरोबर एक आंधळा कोणी तरी येत असल्याची चाहूल लागतांच म्हणाला–"कोण रे बाबा तूं? कोणी पुण्यात्मा दिसतोस. माझी काठी हरवली आहे. झाडाची एक डाळी तोडून एक काठी करून देतोस का?"

यशवंतनें तिकडे दुर्लक्ष केलें. पुढें निघून गेला. रानांत त्याला बैराग्यानें सांगितलेला मांडव दिसला. रानटीं श्वापदें जवळ येऊं नयेत म्हणून काटक्या गोळा करून त्यानें जाळ केला आणि काठी व सुरी बाजूला ठेवून मंत्रजप करूं लागला. उजाडलें तरी लक्ष्मी प्रसन्न झाली नाहीं. त्याला कोणतीहि वस्तू देखील मिळाली नाहीं. बैराग्याला मनांतल्या मनांत शिव्या देत तो घरीं गेला. त्या जोगड्याला जेवूं घातल्याबद्दल त्यानें रागानें सैंपाक्याला नोकरीवरून काढलें.

सैंपाक्याला आई होती व बहीण भावंडें होती. त्यांच्या पोटापाण्याची जबाबदारी त्याच्यावरच होती. म्हणून तो बैराग्यानें सांगितल्याप्रमाणें करण्याचें ठरवून निघाला वाटेंत त्याला भिकारी भेटला. त्याला त्यानें एक भाकरी खायला दिली. मोळीवालीच्या मुलीला तिच्या घरीं पोंचतें केलें. आंधळ्याला काठी करून दिली. तो मांडवाजवळ पोंचला तोंपर्यंत काळोख पडूं लागला होता. मंत्रजप करीत असतांच केव्हां डोळा लागला हें त्याला कळलें नाहीं.

परंतु सकाळीं उठून पाहातो तों त्याच्या शेजारीं त्याला सोन्याच्या मोहरा बांधलेलें एक गाठोडें दिसलें. त्याचें दारिद्र्य नाहींसें झालें व आयुष्यभर तो सुखी झाला.

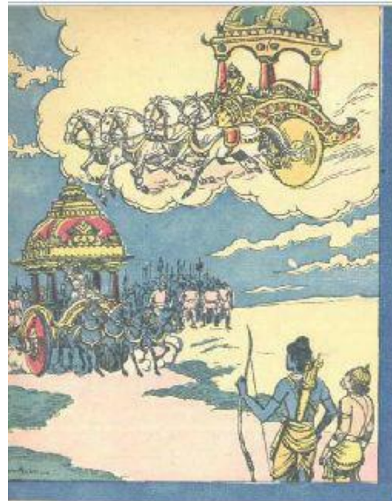
युद्ध कांड

लक्ष्मणाला शक्तिबाण लागून तो मूर्छित झालेला पाहिल्यावर रामाला रावणाचा अत्यंत संताप आला. त्यानें भात्यांतून एक भयंकर बाण काढला व रावणावर सोडला. त्याचा प्रहार असह्य झाल्यानें रावण पळून गेला.

नंतर राम लक्ष्मणाजवळ जाऊन विलाप करूं लागला. परंतु सुषेण त्याला म्हणाला–"भिण्याचें कारण नाहीं." नंतर तो मारुतीला म्हणाला–"जांबवंतानें ज्या औषधी पर्वताचें वर्णन केलें होतें त्याच्या दक्षिण शिखरावर चार औषधी वनस्पती आहेत त्या घेऊन ये."

मारुतीनें उड्डाण केलें तो थेट पर्वत शिखरावर गेला. परंतु त्याला तीं झाडें माहीत नसल्यानें त्यानें पर्वताचें शिखरच उचलून आणलें आणि सुषेणाला म्हणाला–"तुला ज्या वनस्पती पाहिजे असतील त्या घे. मी कांहीं ओळखूं शकत नाहीं."

सुषेणानें पाहिजे असलेल्या औषधी तोडल्या. त्याचा रस काढला व लक्ष्मणाच्या नाकांत सोडला. त्याच्या दर्पानें शुद्ध आली व तो उठून बसला. रामाला तें पाहून फार आनंद झाला. त्यानें त्याला कडकडून आलिंगन दिलें. आणि म्हणाला–"भाग्य बलवत्तर म्हणून तूं उठलास. तुझ्याशिवाय ह्या युद्धांतील

विजय काय कामाचा आणि सीतेला सोडवून आणून तरी मी काय करणार?"

रामाच्या तोंडचें तें वाक्य ऐकून लक्ष्मण म्हणाला—"रावणाचा नाश करून बिभीषणाला राज्याभिषेक करण्याचें वचन तूं दिलें आहेस हें विसरूं नकोस. अजून तुला रावणाचा वध करावयाचा आहे."

राम लक्ष्मण पुन्हां युद्धाला सज्ज झाले. तेवढ्यांत रावणहि रथांत बसून आपल्या अनुयायांसह रणांगणांत आला.

एकाएकीं आकाशांत इंद्राचा रथ दिसला. तेवढ्यांत इंद्राचा सारथी मातली पुढें येउन रामाला म्हणाला—"देवेंद्रानें आपणासाठीं हें कवच, धनुष्य-बाण आणि शक्ति देऊन हा रथ पाठविला आहे. आपण ह्यावर बसून युद्ध करावें." रामानें रथाची प्रदक्षिणा करून नमस्कार केला आणि मग त्यावर आरूढ झाला. मातली सारथ्य करूं लागला.

रामरावणाचें पुन्हां युद्ध सुरू झालें. परस्परांवर महास्त्र प्रहार करूं लागले. दोघेहि दुसऱ्याची अस्त्रें विफल करीत होते. रावणानें रामावर शक्तिशाली शूल सोडलें. तें विफल करणें रामाच्या शक्तिबाहेर होतें. शेवटीं इंद्रानें दिलेल्या शक्तीच्या साहाय्यानें त्यानें तें अडवलें. रामाला उग्ररूप धारण करून युद्ध करतांना पाहून रावण घाबरून गेला. हें पाहून रावणाचा सारथी त्याचा रथ दूर नेऊं लागला. जरा भानावर आल्या-वर तो एकदम आपल्या सारथ्यावर खेकसला—"मूर्खा, मी काय बांगड्या भरल्या आहेत समजलास? रणांतून माझा रथ इकडे कां आणलास? नालायक! चल, फिरव रथ रणांगणाकडे."

"महाराज, आज नव्यानें मी सारथ्य करीत नाहीं. युद्ध करतां करतां रामाला तोंड देणें तुम्हांला शक्य झालें नाहीं. तुम्ही थकून गेलां आहांत. घोडेदेखील थकून गेले आहेत. तेव्हां सर्वांना थोडी विश्रांति मिळावी म्हणून मी इकडे वळलों. आतां तुम्हीं सांगाल तिकडे रथ घेऊन चलतों." रावणाचा सारथी म्हणाला.

"केलेंस तें ठीकच केलेंस पण आतां माझा रथ रामासमोर नेऊन उभा कर." रावणानें आज्ञा केली.

राम देखील दमलेला होता. रावणाला परत आलेला पाहून तो चिंतित झाला. एवढ्यांत युद्ध पाहण्यासाठीं आलेल्या अगस्त्य ऋषींनीं सांगितलें कीं मी तुला 'आदित्य हृदय' मंत्र देतों. त्याचा जप कैर म्हणजे तुला पुन्हां हुरूप येईल. त्यांनीं सांगितलेला मंत्र रामानें तीन वेळां म्हटला. त्या बरोबर त्याचा सर्व शीण दूर झाला व तो उत्साहानें रावणाशीं लढूं लागला.

"मातली, तूं तर इंद्राचा सारथी आहेस. तुला निराळें सांगण्याची जरूर नाहीं पण सांगून ठेवतों मागें फिरायचें नाहीं." रामानें मातलीला इशारा दिला.

मातली रथ चालवूं लागला. त्यानें इतक्या वेगानें घोडे सोडले कीं त्यांच्या खुरांच्या धुळीनें रावणाचा रथ झांकला

गेला. त्याला अस्पष्ट दिसूं लागलें म्हणून क्रोधानें व अंदाजानें तो जोरजोरानें बाण सोडूं लागला. पण रामानें इंद्राच्या धनुष्य बाणानें ते सर्व अडविले. रामारावणांचें द्वंद्व झालें. बाकीचे वीर आपापलें युद्ध सोडून हें द्वंद्वच पाहात बसले. बाणावर बाण आणि शस्त्रावर शस्त्रें सुटत होतीं. दोघे आवेशानें लढत होते. एवढ्यांत रामानें एका बाणानें रावणाचें एक डोकें उडवलें. तें जमीनीवर पडतें न पडतें तोंच रावणाच्या धडावर नवीन डोकें उगवलेलें दिसलें. त्याला रामानें बाणानें खालीं पाडलें तर तिसरें आणखी आलें. त्यालाहि रामानें उडवलें तरी पुन्हां धडावर डोकीं होतींच. राम आश्चर्य चकित झाला. असें बराच वेळ होत राहिलें. काय करावें रामाला कांहींच सुचेना. हें असेंच युद्ध सात दिवस आणि सात रात्रीपर्यंत होत राहिलें. तरी रावणाला कांहींच झालें नाहीं.

शेवटीं मातली रामाला म्हणाला—"आतां कशाची वाट पाहात बसला आहेस. टाक मारून त्याला. पुरे झाला हा खेळ. आपलें ब्रह्मास्त्र कशासाठीं एवढें जपून ठेविलें आहेस? काढ बाहेर आणि संपव ही लढाई."

हा ब्रह्मबाण सर्पाकृति व दैदीप्यमान होता. त्याला पंख असून तो वज्राप्रमाणें अतिशय जड होता. कोणत्याहि अस्त्राला भेटण्याची शक्ति त्याच्यांत होती. असा तो बाण रामानें बाहेर काढून धनुष्यावर चढविला आणि मंत्राचा जप करून रावणावर सोडला. तो रावणाच्या छातींत घुसून पाठींतून बाहेर निघून गेला. बाण लागतांच रावणाच्या हातांतील शस्त्रास्त्रें गळून पडलीं आणि पाठोपाठ त्याचा अवाढव्य देह निष्प्राण झाला आणि खालीं कोसळला.

रावण मेल्याचें कळल्याबरोबर सारी राक्षस सेना जीव घेऊन पळून जाऊं लागली. वानरसेना त्यांचा पाठलाग करूं लागली. इकडे आकाशांत युद्ध पाहण्यासाठीं सर्व देव एकत्र आलेच होते. त्यांनीं वरून पुष्पवृष्टि केली. जिकडे तिकडे रामाचा जयघोष होऊं लागला. सुग्रीव अंगदादिकांना कृतार्थ झाल्याचें समाधान झालें. सर्व वानरसेनानायक रामलक्ष्मणांच्या भोंवती गोळा होऊन उन्मुक्त कंठानें त्याची स्तुति करूं लागले.

रावणाच्या मृत्यूनें बिभीषणाला फार दुख झालें. कारण तो महा पंडित आणि बुद्धिमान होता. शूर पराक्रमी होता. शंकराचा अनन्य भक्त होता. परंतु त्यानें सीतेचें हरण केल्यामुळेंच त्याच्यावर मृत्यू ओढवला. त्याच्या प्रेताजवळ जाऊन तो शोक करूं लागला.

"रावण मेला खरा पण त्याला वीरगति मिळाली. युद्धामध्यें जय-पराजय हा आहेच. कोणत्यातरी एका पक्षाचा पराजय होणारच. त्यांत वावगें काय झालें. तो भिञ्यासारखा मैदान सोडून तर पळून नाहीं गेला. त्याला सद्गति, वीरगति मिळाली.

त्याच्यासाठीं दुःख करूं नकोस." रामानें बिभीषणाचें सांत्वन केलें. रावण मारला गेल्याची वार्ता कळतांच त्याच्या सर्व राण्या उत्तर द्वारानें बाहेर पडून त्याच्याजवळ गेल्या आणि ऊर बडवून शोक करूं लागल्या.

"हे नाथ, बिभीषणाच्या सांगण्याप्रमाणें तुम्हीं सीतेला तेव्हांच सोडून दिलें असतेंत तर आज तुमच्यावर मरणाची पाळी आली नसती. हे नाथ, तुम्हीं वीरगति मिळविलीत तरी पण आपल्या उज्वल चरित्राला कलंक लावून गेलांत. कसा नाईल हा कलंक!" त्या सर्वजणी रडूं लागल्या. "एवढा

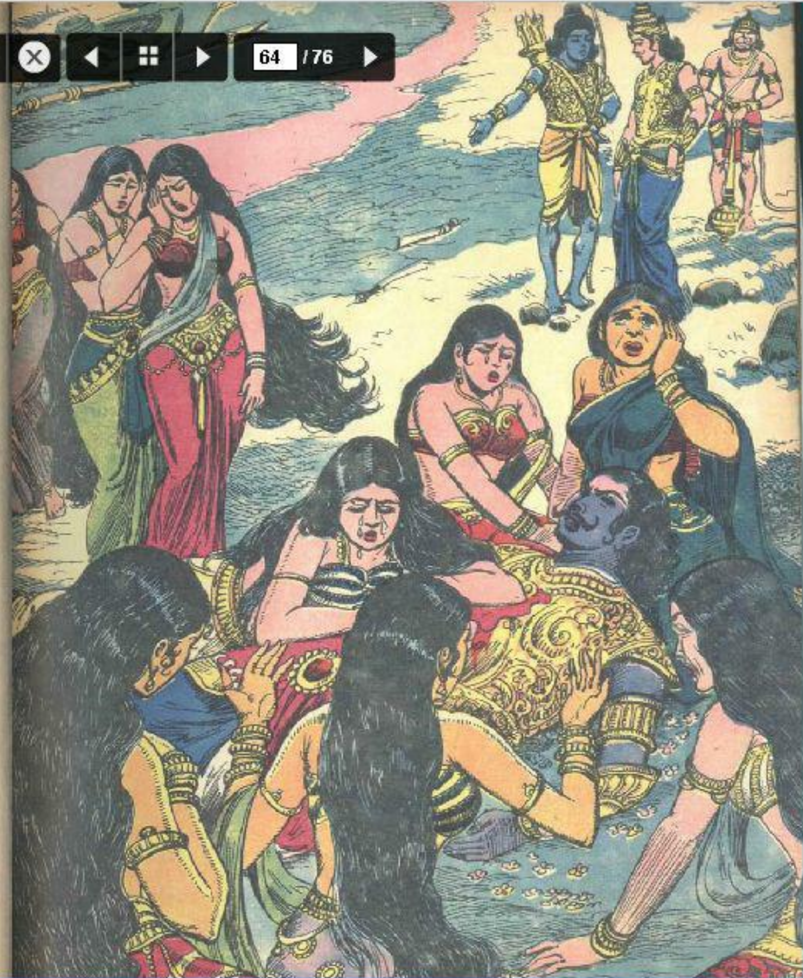

पराक्रमी तूं, तिन्ही लोकांचा विजेता. पण साध्या माणसाच्या हातून मृत्यू यावा ना !" मंदोदरी शोकाकुल होऊन म्हणाली. दुःख असह्य होऊन ती विलाप करूं लागली.

आपला शत्रु मानलेल्या भावाच्या अंत्य संस्काराची काय व्यवस्था करावी ह्या विचारांत बिभीषण असतां त्याला राम म्हणाला—"बिभीषणा ! रावणाला अग्नि देण्यास त्याच्या कुळांत तुझ्याशिवाय कोणी उरला नाहीं. तेव्हां तूं त्याला यथाविधि अग्नि दे. जिवंतपणीं शत्रुमित्रत्व, मृत देहाशीं वैर कसलें !"

रामाच्या आज्ञे प्रमाणें बिभीषणानें स्मशानामध्यें योग्य स्थान निवडलें. तें प्रथम पवित्र करून तेथें चंदनाची चिता रचवली. त्यावर रावणाचा देह ठेविला. त्यावर पुरोहितांनीं मंत्रोच्चार करून अंत्यसंस्कार केला. त्याच्या सर्व स्त्रियांनीं चितेला प्रदाक्षणा केली. त्याला साष्टांग प्रणिपात केला. आणि मंत्र घोषांत बिभीषणानें रावणाच्या चितली अग्नि दिला. क्षणार्धांत चितेच्या ज्वाळा आकाशास जाऊन भिडल्या जणूं कांहीं रावण त्या अग्नीच्या शिडीवरूनच स्वर्गांत जात होता. थोड्याच वेळांत रावणाचा प्रचंड देह भस्म होऊन गेला. बिभीषणानें समुद्रांत स्नान करून ओलेत्यानें त्याला अखेरचें पाणी दिलें. व पुन्हा स्नान केलें. रावणाच्या सर्व स्त्रियांनीं समुद्रस्नान केलें व राजवाड्यांत परत गेल्या. अशा तऱ्हेनें सर्व कार्य उरकून त्याच्या बायकांना घरीं परत पाठवून बिभीषण रामाच्या शिबिरांत आला.

इकडे राम रावण युद्ध पाहण्यासाठीं आलेले देव-देवी, यक्ष किन्नर-गंधर्व-विद्याधर सर्व रामा भोंवती जमून त्याची स्तुति करीत होते. त्या सर्वांनीं रामाला प्रदक्षिणा घालून

नमस्कार केला आणि विमानांत बसून आपापल्या घरीं निघून गेले. सर्व वानर सेनेला त्याच्या पराक्रमाची प्रशंसा करून रामानें निरोप दिला. इंद्राचा सारथी मातली ह्याचाहि सत्कार करून रामानें मोठ्या आदरानें त्याला निरोप दिला. तो इंद्राचा रथ घेऊन निघून गेला. शेवटीं रामानें सुग्रीवाला प्रेमानें विश्रांति घेण्यासाठीं त्याच्या शिबिरांत पाठविलें. नंतर तो लक्ष्मणाच्या बरोबर आपल्या शिबिरांत परत आला.

राम शिबिरांत पोहोंचल्यावर बिभीषण रावणाचा सर्व अंत्य संस्कार संपवून तेथें गेला. त्याला पाहिल्यावर राम लक्ष्मणाला म्हणाला—"रावणाचें राज्य बिभीषणाला देण्याचें आपण कबूल केलें आहे. तें काम आतां केलें पाहिजे. आणि ह्याची सर्व व्यवस्था तूं कर. बिभीषणाचा राज्याभिषेक विधिपूर्वक व थाटामाटानें झाला पाहिजे."

लक्ष्मणानें वानरांना सुवर्ण कलश देऊन सात नद्यांचें पाणी आणविलें. एका मोठ्या कलशांत समुद्रजल आणविलें. नंतर त्यानें बिभीषणाला मंगल स्नान घालून रेशमी वस्त्रें घालावयास देऊन सिंहासनावर बसविलें. नंतर सप्त नद्यांचें पाणी एकत्र करून त्याला मंगल घोषामध्यें अभिषेक केला. अभिषेकाचें मंत्राशीर्वाद संपल्यावर सरदार दरबाऱ्यांचे मुजरे घेऊन नजराणे स्वीकारले. त्या नंतर राज्यासंबंधीं चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगून त्यांना त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें भेटी दिल्या. त्याच बरोबर बिभीषणानें राम लक्ष्मणांनाहि दिव्य व अमूल्य अशा वस्तू दिल्या अशा तऱ्हेनें बिभीषणाचा राज्याभिषेक समारंभ पूर्ण झाला.

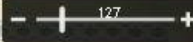
सुदर्शन राजाची गोष्ट

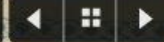
फार पूर्वी सूर्यवंशांतील ध्रुवसंधि नांवाचा राजा अयोध्या येथें राज्य करीत असे. त्याला दोन बायका होत्या. एक मनोरमा व दुसरी लीलावती. मनोरमेला सुदर्शन नांवाचा मुलगा होता आणि लीलावतीला शत्रुजित. सुदर्शन वयानें मोठा होता. तरी शत्रुजित जास्त गुणी होता. म्हणून बापाचें त्याच्यावरच जास्त प्रेम होतें.

एकदां ध्रुवसंधि शिकारीला गेला असतां वाघाच्या तोंडीं सांपडून मरण पावला. मंत्र्यांनीं शत्रुजितलाच राज्याभिषेक करण्याचें ठरविलें. मनोरमेच्या वडिलांना तें आवडलें नाहीं. वडील मुलालाच राज्याभिषेक झाला पाहिजे असें त्यांचें म्हणणें होतें.

झालें! शत्रुजितचे आजोबा यथाजित आणि सुदर्शनचे आजोबा वीरसेन यांचें युद्ध झालें व वीरसेन मारला गेला. मनोरमा आणि सुदर्शन निराधार झाले. मनोरमा मुलाला घेऊन देश सोडून निघून गेली. एक दासी आणि एक मंत्री हे दोघे तिच्या बरोबर होते. वाटेंत चोरांनीं त्यांना लुबाडलें आणि जें कांहींबरोबर होतें तेंहि ते घालवून बसले. ते चौघेहि गंगा पार करून चित्रकूट पर्वताजवळ भारद्वाज मुनींच्या आश्रमांत येऊन पोंचले. त्यांची हकीगत ऐकून भारद्वाज ऋषींनीं त्यांना आश्रमांतच राहण्याची विनंती केली आणि मोठ्या आदरानें त्यांना ठेवून घेतलें.

कांहीं दिवस गेले. एक दिवस मनोरमेला कळलें कीं शत्रुजितचे आजोबा यथाजित कांहीं जंगली लोकांनाबरोबर घेऊन येत आहेत. तिनें धांवत जाऊन भारद्वाज मुनींच्या

पाय धरले. म्हणाली—"आपणच आमचे मायबाप. ह्या संकटांतून आम्हांला वांचवा." तिची दीन अवस्था पाहून भारद्वाज मुनींनीं तिला अभयदान दिलें.

जो पर्यंत सुदर्शन जिवंत आहे तों पर्यंत शत्रुजितच्या राज्याला भय आहे असा विचार करूनच यथाजितनें सुदर्शनला मारून टाकण्याचा निश्चय केला होता. त्यानें मनोरमेचा ठावठिकाणा हेरून ठेवला होता. परंतु त्याच्या मंत्र्यांनीं वशिष्ठ ऋषींची कामधेनू पळवून नेली असतां विश्वामित्राची कशी गाळण उडाली त्याची आठवण करून दिली. ऋषींच्या कोपाची कल्पना आल्यावर यथाजितचे डोळे उघडले. त्यानें येऊन त्यांचे पाय धरले आणि क्षमा मागितली. सुदर्शनला त्रास न देण्याचें वचन घेऊन ऋषींनीं त्याला क्षमा केली तेव्हां तो आपल्या राज्यांत परत गेला.

सुदर्शन आश्रमांतच राहूं लागला. त्या-वेळीं तो अकरा वर्षांचा होता. तो तेथेंच राहून विद्याभ्यास करूं लागला. मुनींनीं त्याला एक महामंत्र दिला. त्याचें फळ त्याला पुढें पांच वर्षांनीं मिळालें. त्याचा विद्याभ्यास चालू असतां लाल वस्त्र धारण केलेली, लाल फुलांच्या माळा घातलेली, भाळीं लाल टिळा असलेली अंबाबाई एक दिवस त्याला दिसली. तिला पाहतांच सुदर्शननें तिला साष्टांग नमस्कार केला. संतुष्ट होऊन तिनें त्याला दिव्य धनुष्य-बाण देऊन आशीर्वाद दिला आणि अंतर्धान पावली.

कांहीं दिवसांनीं काशीचा राजा सुबाहु याची मुलगी शशिकला हिला स्वप्नांत पार्वती दिसली. तो म्हणाला—"बाळे, सुदर्शन तुझा पति होईल" आणि आशीर्वाद देऊन तो अदृश्य झाली.

सुदर्शनच्या विषयीं तिला कांहीं माहिती नव्हती. तिनें विचारपूस केली. तेव्हां तिला कळलें कीं सुदर्शन अयोध्येचा युवराज होता. पण त्याच्या भावानें राज्य बळका-वल्यामुळें तो भारद्वाज मुनींच्या आश्रमांत रहात आहे. पार्वतीचा दृष्टांत झाल्यापासून त्यालाच पति म्हणून वरण्याचा तिनें निश्चय केला.

एकदां शृंगवेरपुर राजाला सुदर्शनची वार्ता कळली. ती ऐकून त्याला कांहीं मदत करण्याच्या हेतूनें त्यानें त्याला एक रथ देऊं केला. परंतु ऋषी म्हणाले—"नुसता

रथ घेऊन तो काय करणार ? तूं ह्यालाच आपल्या बरोबर घेऊन जा" ऋषींच्या आज्ञेप्रमाणें तो सुदर्शनला घेऊन गेला.

थोड्याच दिवसांत सुबाहु राजानें शशिकलेचें स्वयंवर मांडलें. इतर राजकुमारांबरोबर सुदर्शन तेथें गेला. शशिकला मनामध्यें सुदर्शनचा जप करीतच होती. स्वयंवराचे वेळीं जयमाळ हातांत घेऊन ती इकडे-तिकडे न पाहतां सरळ तपस्वी वेषांत असलेल्या सुदर्शनाजवळ गेली व हातांतील जयमाळ त्याच्या गळ्यांत घातली. पुढें मोठ्या थाटानें सुबाहूनें शशिकलेचें सुदर्शनशीं लग्न लावून दिलें.

लग्नसोहळा आटोपल्यावर सुदर्शन शशिकलेबरोबर रथांत बसून अयोध्येच्या दिशेनें निघाला. समोरून त्याचा भाऊ शत्रुजित मोठें सैन्य घेऊन त्याच्याशीं युद्ध करण्यास आला. युद्ध करण्यासाठीं शत्रुजितला आलेला पाहून सुदर्शनला आश्चर्य वाटलें. त्यानें डोळे मिटून अंबाबाईचें स्मरण केलें. फार मोठें युद्ध झालें. सुदर्शनच्या बाजूनें साक्षात अंबाबाईच लढत होती. सुदर्शन समोर शत्रुजितचा निभाव लागला नाहीं. शत्रुजितचा पराभव झाला.

सुदर्शन आपल्या पत्नीसह अयोध्येला आला. तेथें सावत्र मातेला सर्व वृत्त सांगून तिचें सांत्वन केलें आणि मोठ्या समारंभानें यथाविधि आपला राज्याभिषेक करविला.

अशा प्रकारें अंबेच्या कृपेनें त्याचें राज्य त्याला मिळालें. सुदर्शननें एक देऊळ बांधून त्यांत अंबेची स्थापना केली. तो तिची नित्य पूजा अर्चा करीत असे आणि नवरात्रींत मोठा उत्सवहि करीत असे. अंबेची त्याच्यावर कृपा होती.

४२. युनकांगची लेणीं

आपल्या देशांत अजिंठा वेरुळची लेणीं प्रसिद्ध आहेत. त्याच प्रमाणें चीनमध्यें 'युनकांग'ची लेणीं आहेत. येथें बुद्धाच्या हजारों मूर्ति कोरलेल्या आहेत. सुमारे १५०० वर्षांपूर्वी 'उत्तरवेय' राजांनीं हीं लेणीं कोरवून घेतलीं. शान्सी प्रांताच्या पूर्व भागांत त्या गुहा एकंदर ३० आहेत.

